

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2016, Cilt:4, Sayı:8, 4:17-47

Gönderim Tarihi: 30.09.2016

Kabul Tarihi: 25.10.2016

PUVATYA SAVAŞI (732)

İsmail CERAN*

Öz

711 yılında Müslümanlar İspanya'yı fethettiler. 719'da Languedoc'u işgal ettiler. Rhône ile Pireneler arasında kalan bu bölge o dönemde Septimania diye adlandırılıyordu. 721 yılında Akitanya Dükü Eudes tarafından Toulouse'da durduruldular. Bunun üzerine bakışlarını doğu istikametine çevirdiler. 725 yılında Nîmes ve Arles'i aldılar. Aynı yıl Bourgogne bölgesindeki Autun manastırına başarılı bir sefer düzenlediler. 732 yılında, Endülüs valisi Abdurrahman, Tours üzerine yürüdü. Ordusu Araplardan ve yeni Müslüman olmuş Berberilerden müteşekkildi, O, Fransa'yı fethedip İstanbul'a yürümek niyetindeydi. Ancak, Eudes'ün çağrısına cevap veren Charles Martel, özellikle Frank piyadelerinden oluşan ordusuyla aynı şehre yürüdü. İki ordu Poitiers ve Tours arasında, Moussais la Bataille denen yerde savaş düzeni aldı. Yaklaşık on gün boyunca, askerler birbirlerini gözlemler ve küçük çaplı çatışmalar yaşandı. 25 Ekim 732 günü, Ramazan ayında Müslümanlar savaşa tutuştu. Hafif süvari birliklerinden oluşan İslam ordusu hücumla geçti; fakat birbirlerine sıkı sıkıya kenetlenmiş Frank birliklerinin saflarını dağıtıp piyade birlikleri için bir gedik açamadı ve bir duvara çarpmış gibi geri çekilmek zorunda kaldı. Abdurrahman el-Gâfîkî şiddetli savaşta şehit oldu ve ordusu geceleyin Narbonne'a geri çekildi. Bu askeri savaş hemen eğitilmiş çevrelerde çok büyük bir yankı uyandırdı. Hatta daha sonraları bir İspanyol vakayinamesi bu savaşı Avrupalıların kâfirlere (Müslümanları kastediyor) karşı bir zaferi olarak yansıttı. Bu durum kültür ve medeniyet bağlamında Avrupa'nın ilk deneyimi olarak görüldü. Böylece Hıristiyan tarihçiler, Charles Martel'i Hıristiyanlığın şampiyonu sıfatıyla övdüler ve Hıristiyanlığın Avrupa'nın dini olarak kalmasını sağlayan bu savaşı da, İslam'a karşı verilen mücadelede kesin bir dönüm noktası olarak nitelendirdiler.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahman el-Gâfîkî, Puvatya, Franklar, Charles Martel

THE BATTLE OF POITIERS (732)

Abstract

In 711, Muslims conquered Spain. They occupied in the current 719 Languedoc. This province, between the Pyrenees and the Rhone, then, called Septimania. They was stopped at Toulouse in 721 by Duke Duke Eudes of Aquitaine. They then turned their eyes towards the east and took Nîmes and Arles in 725. In the same year, they launched a successful raid on the rich abbey of Autun in Burgundy. In 732, the governor of Spain, Abd er-Rahman he walked towards Tours at the head of his troops, composed mainly of Arabs and Berbers of newly converted to Islam. He intended to conquer France and head for Constantinople. However, Charles Martel, answering the call of Eudes, also marched to that city after gathering an army infantry mainly Francs. The two armies faced on Moussais Battle, between Poitiers and Tours. Roughly, about ten days, the troops observed and engaged was skirmishes. On October 25, 732, which was also the day of the month of Ramadan, Muslims decided to engage in battle. But their light cavalry clashed with the "impenetrable wall" formed by the Frankish warriors, walk but disciplined and ironclad. Abd er-Rahman was killed in the infernal battle and his men packed up and returned to Narbonne in the night.

* Doç. Dr., AİBÜ İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslâm Tarihi Anabilim Dalı, ismailceran@ibu.edu.tr

This military battle will almost immediately get a very high profile in educated circles. Thus a Spanish chronicle hardly posterior described the event as a victory for Europeans over the infidel. This is the first known mention of Europe as civilization and culture. Later Christian chroniclers praised Charles Martel as the champion of Christianity, characterizing the battle as the decisive turning point in the struggle against Islam, a struggle which preserved Christianity as the religion of Europe.

Keywords: Abd-al-Rahmân Al Ghafiqi, Poitiers, The Frankish, Charles Martel

Giriş

Puvatya savaşı 732 yılında Abdurrahman el-Gâfikî kumandasındaki İslam ordusuyla Şarl Martel (Charles Martel) emrindeki Frank kuvvetleri arasında Fransa'da Poitiers (Puvatya) yakınlarında meydana gelen, hem İslâm tarihi hem de Avrupa tarihi açısından son derece önemli bir savaştır.

Poitiers İslâm ile Hıristiyanlık, Doğu ile Batı arasındaki çetin karşılaşmanın mekânıdır. Müslümanlar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, kısa sürede Pers İmparatorluğuna son vermiş, Bizans İmparatorluğunun topraklarının büyük bir kısmına hâkim olmuşlardı. Şam'dan Fas'a, oradan İspanya'ya geçen İslâm orduları Fransa'nın kalbine ulaşmışlardı. İşte bu aşamada dünya tarihinin en önemli hadiselerinden bir olarak kabul gören büyük karşılaşma Poitiers'de gerçekleşti.

Puvatya Savaşı'na geçmeden bu savaş öncesi bölgenin ve Fransa'nın yapısı, ayrıca İslâmiyet'in Fransa'ya girişi hakkında bazı bilgilerin verilmesi konu bütünlüğü bağlamında uygun olacaktır.

Batı Avrupa ülkelerinden Fransa, Galya-Roma hâkimiyetinde kalmış, milâttan sonra II. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın Avrupa kıtasındaki en önemli yayılma alanlarından birini teşkil etmiştir. V. yüzyılın ortalarında Attila kumandasındaki Hun ordusunun akınlarına uğradıktan sonra yüzyılın sonlarına doğru Frankların hâkimiyetine girmiş ve ülkede sırasıyla Merovenj, Karolenj, Capet ve Valois hanedanları yönetiminde kalmıştır.¹

Bilindiği gibi Roma İmparatorluğu Akdeniz havzasında büyük etkiler bırakmıştır. Dolayısıyla o devirde birçok Hıristiyan için Roma İmparatorluğunun sonu, Hz. İsa'nın ikinci gelişiyle, yani bizzat kıyamet günüyle eşanlamlı hale

¹ Théophile Lavallée, "Histoire des Français - Depuis le Temps des Gaulois Jusqu'en 1830", Paris 1865, I, 130-160; Ernest Lavisse, *Histoire de France*, Cours Moyen, Librairie Armand Colin, Paris 1912, s. 5-28; Azmi Özcan, "Fransa- Tarih", *DİA*, XIII, 178.

Franklar; İslam dünyasında Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Hıristiyan Avrupalılara verilen addır. Müslümanlar Frank (Frenk, Freng, ifrence) adını doğru olarak önce Frank Devleti'nin (Merovenjiyen - Karolenjiyen) halkı için kullanmışlarsa da sonraları özellikle Haçlı seferlerinin başlamasının ardından, Suriye ve Filistin'de kurulan Hıristiyan devletlerinin kurucuları büyük çoğunlukla Frank olduğu için bu ismi bütün Batı ve Kuzey Avrupa milletlerine (Fransız, İngiliz, Alman, İtalyan, Norman) teşmil etmişlerdir. Fakat Katolik İspanyollar ile Ortodoks kilisesine mensup milletler (Rus, Rum, Bulgar, Sırp vb.) Frank tabiri kapsamının dışında tutulmuştur. (Işın Demirkent, "Franklar", *DİA*, XIII, 173-176).

gelmiştir. Bu bakımdan İmparatorluğun zayıflığından yararlanmak isteyen barbar kavimler imparatorluğun yıkılışını hızlandıran akınlar düzenlemişlerdir. Öte yandan Avrupa medeniyetinin temeli olan ve "Hıristiyan âlemi" denilen şeye hayat veren karşılıklı etkileşim bu süreçte atılmıştır. Ayrıca o dönemin anlayışına göre; İmparatorluk "uygar"dır; yani düzenli bir yönetimi vardır; Barbarlar ise, adı üstünde uygarlaşmamıştır.²

Roma dünyasıyla Romalı olmayan dünya arasındaki fark son derece katıydı. Bütün bunlara rağmen, Roma İmparatorluğunun gerilemesi ve yıkılmasını etkileyen süreçleri kısaca şöyle sıralayabiliriz; Birincisi, Barbar halkların Asya'dan batıya, Avrupa içlerine doğru sürekli ilerleyişleri, ikincisi, Roma dünyasının Batı ve Doğu yarıları arasında büyüyen ayırım, üçüncüsü, Pagan topluluklara yönelen Hıristiyanlık. Bu üç süreç, daha sonra "Karanlık Çağlar" olarak anılacak dönemlere hâkim olmuştur. Ancak günümüz okuyucusu için, "Karanlık Çağlar"a yaklaşımları hem klasik eğitimlerini hem de dinsel inançlarını kuvvetle yansıtan Avrupalı tarihçilerin Roma-merkezli ve Hıristiyan yanlısı anlayışlarıyla ilgili bir temel sorundur. Dördüncü süreç olan İslâmîyet'in doğuşu ise, VII. yüzyılda Arabistan'dan çıkmış, güney ve doğu sınırlarını hızla oluşturmuş ve diğer üçüyle etkileşime girmiştir.³

Avrupa'da Hunların neden olduğu Kavimler göçü "domino etkisi" yapmıştır. IV. yüzyılda bugünkü Ukrayna'ya doğru ilerleyen Hunlar. 375 yılında Germen halklardan Ostrogotları ve Vizigotları Roma İmparatorluğunun içine itmişlerdir. Hunlarla birlikte olan boylardan Alanlar ise bugünkü Portekiz'in güneyinde görülmüşlerdir (420). Attila'nın (ö. 453) hükmü altına giren Hunlar, Fransa'da etkili olmuşlardır.⁴

Fransa'da Attila'nın adı, nedensiz yıkıcılığı anlatan bir deyim haline gelmiştir: "Atının bastığı yerde asla ot bitmez ..." Bu "Tanrı Kırbağı", mevsimler boyunca İmparatorluğun Tuna eyaletlerini deşete boğmuştur. 451'de kuzeye ve batıya yönelmiş, Gepidler ve Burgondlar dâhil kendine uygun barbar müttefikler bulmuştur. Sainte Genevieve'in dualarıyla korunan Paris'e dokunmamıştır. Attila, daha sonra İtalya'ya yönelmiştir. Milano'da, kraliyet sarayında İskit prenslerini İmparatorluk tahtı önünde yere kapanmış gösteren bir duvar resmi, Attila'yı kızdırmıştır. Bir ressamı çağırılmış ve resimdeki rolleri değiştirmesini emretmiştir. Ancak 452 yılında, nasıl olduysa, Garda gölü kıyılarında Roma Patriği I. Leon tarafından geri çekilmeye ikna edilmiştir. Attila'nın ölümü (453), Ostrogotlara bağımsızlıklarını tam olarak kazanma şansını vermiştir.⁵

² Norman Davies, *Avrupa Tarihi* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi Yayınları, (2.Baskı), İstanbul: 2011, s. 241.

³ Lavissee, 12-13; Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 242-243.

⁴ Lavallée, I, 85; Lavissee, 14-15; Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 244, 260.

⁵ Lavallée, I, 41-52; Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 262.

Fransa'da ise Franklar, Pirene dağlarından Bavyera'ya kadar uzanan büyük bir "Merovenj" (Merovenjiyen) Krallığı'nı (481-751) kurmuşlardır. Bu Frank Devleti'nin ilk hükümdarı I. Clovis (Chlodvig) (481-511), kendisinden önce Hıristiyan olan bütün diğer Germen kabilelerinin Arius mezhebine girmesine karşılık Katolikliği kabul etmiştir. Bu sayede Franklar için Roma ve ona bağlı batı halklarıyla kolayca uyuşup kaynaşma imkânı doğmuş ve böylece Frank Devleti daha başlangıcından itibaren güçlü bir temele oturmuştur.⁶

Avrupa'da göç eden kabilelerin dinamizminin, bütün komşuları için ciddi etkileri, olmuştur. Gidilen yerde daha önce bulunan topluluk ezilmemiş veya özümsememişse genellikle sürülmüşlerdir. Batıdaki Keltler, Galya'da toplanmış ya da Britanya'da kuşatılmışlardır. Sadece İrlandalılar istiladan kurtulmuşlardır.⁷

Göçlerin, Avrupa'nın etnik ve dil yapısı üzerindeki etkisi çok derindir. Göçler birçok ülkede, nüfusun etnik karışımını köklü bir biçimde değiştirmiş ve bazı bölgelerde ise tamamen yeni unsurlar getirmiştir. Galya'da, Galya-Romalılar, kuzeydoğuda yoğun, güneybatıda hafif olmak üzere kuvvetli, fakat düzensiz bir şekilde Germenlerle karışmışlardır. Böylece, Avrupa Yarımadasının etnik yapısı VIII. yüzyıldan itibaren kalıcı bir modele ulaşmaya başlamıştır.⁸

VIII. yüzyılın başında Avrupa tarihinde ilk defa yeni bir gelişme yaşandı. Müslümanlar İspanya'yı (Endülüs) fethettiler. Müslümanların Endülüs'ün fethini ne zaman başlattıkları konusunda iki farklı görüş vardır. Bunlardan ilki Hz. Osman döneminde 647 yılında Abdullah b. Nafi b. Husayn ve Abdullah b. Nafi b. Abdulkays'ın komutasındaki donanmayla karaya çıktıkları şeklindedir. İkinci rivayet ise daha çok bilinen ve güçlü olan görüştür. Tarık b. Ziyad emrindeki kuvvetlerin 711 yılında ilk kez karaya çıktıklarıdır. Ancak Musa b. Nusayr, 710 yılında Tarif b. Mâlik komutasında 500 kişilik bir birliği keşif amacıyla İspanya'nın güney kıyılarına göndermiştir. 711 yılında da 7000 kişiden oluşan ordusuyla İspanya'ya ulaşan Târik b. Ziyâd fetihden sonra kendi adıyla anılacak olan Cebelitârik'ta (Gibraltar) karargâh kurmuştur. 712 yılında ise Musa b. Nusayr ordusuyla İspanya'ya geçmiştir. Yarımadaya çıkışı takip eden üç yıl içinde İslâm orduları nerdeyse İspanya'nın tamamını fethetmiş ve Pirene sıradağlarını aşarak Frank/Fransız topraklarına girmiştir. Huhtemelen, İbn Haldun, el-Makkari vb. bazı tarihçilerin de belirttikleri gibi; "Musa b. Nusayr, Avrupa'yı bir baştan bir başa geçip Bizans'a kadar ilerlemek, Kostantiniyye (İstanbul) üzerinden hilafet

⁶ Roger Price, *Fransa'nın Kısa Tarihi* (çev. Özkan Akpınar), İstanbul: 2008, s. 53; Işın Demirkent, "Franklar", *DİA*, XIII, 173-176.

⁷ Lavallée, I, 65-105; Lavisse, 14-15; Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 263-264.

⁸ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 266.

merkezine varmak ve Akdeniz'i bir İslâm gölü haline getirip hilalin iki ucunu birleştirmek istiyordu.”⁹

İspanya'ya geçen Müslümanların, Vizigot Krallığı'nı yıkıp bu ülkenin büyük bir kısmını fethettikleri sırada Franklar Avrupa'nın en kuvvetli devletine sahiptiler ve Fransa'dan başka bugünkü Almanya ve İtalya'nın da bir bölümüne hâkim bulunmaktaydılar. Fakat hızla ilerleyen ve daha 715-716 yıllarında Berşelûne (Barselona) civarını ele geçirip sınırlarına dayanan Müslüman ordularına karşı bir şey yapamadılar. Musa b. Nusayr kumandasındaki İslâm ordusu Arbûne (Erbûne, Narbonne) bölgesine kadar ilerledi.¹⁰ Ancak Emevî Halifesi Velid'in çağrısı üzerine Şam'a dönmek zorunda kalan Musa b. Nusayr, Güney Avrupa'nın fethini hedef alan planını gerçekleştirmedi ve Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği (717-720) dönemine kadar Müslüman Arapların fetihleri Pirene sıradağlarını aşamadı. Bununla birlikte Musa b. Nusayr'dan sonra Endülüs'te görev yapan valiler hem cihad etmeye hem de sınırları genişletmeye gayret gösterdiler.

716 yılında, Endülüs valisi olarak tayin edilen el-Hur b. Abdurrahman es-Sakafi (716-719) kumandasındaki İslâm ordusu Sarakusta'nın (Saragosse, Zaragoza) fethinden sonra, 717-718 yıllarında Pirene sıradağlarını aşarak Fransa topraklarına girdi. Merovenjiyen hanedanına mensup kumandanlarla Akitanya (Aquitania, Aquitanie) asilzadeleri arasındaki çekişmelerden faydalanarak kuzey istikametinde başarılı seferler gerçekleştirdi.¹¹

⁹ Lavallée, c.I, s.146-151; Gustave Le Bon, *La Civilisation des Arabes*, Paris 1996, s. 109-199; Işın Demirkent, “Franklar”, *DİA*, XIII, 173,

¹⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Leiden, 1992, c. II, s. 341-342; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* (Fayda), İstanbul: 2013, s. 264; İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire: 1410/1989, c. I, 14-24; c. II, 29-35; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (nşr. E. Levi-Provençal-G. S. Colin), (2.baskı), Beyrut: 1400/1980, c. II, s. 5; Ahmed b. Yahya ed-Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Mısırî, 1990, s. 12; el-Makkari, *Nefhu't-Tîb min Ğusni'i-Endelusi'r-Ratîb*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut: Dâr Sâdır, 1408/1988, c. I, s. 215; Taberî, *Târîhu'l-ümemi ve'l-Mülûk*, Beyrut: 1987, c. VII, s. 369; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire: 1389/1969, s. 224; E.Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain, par J.A.C. Buchon*, Paris: 1838, c.II, s.303-304, 317; Muhammed Hamîdullah, “Fethu'l-Endelüs (İsbânyâ) fî Hilâfeti Seyyidinâ Osman seneti 27 li'l-Hicreti”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 7/1-2 (1978), 221-225; İsmail Hakkı Atçeken, “Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, *SÜİFD*, 19 (2005), 17-18; a.mlf., “Târik b. Ziyâd”, *DİA*, XL, 24-25.

¹¹ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* (çev. Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları, 2013, s. 284; Makkari, *Nefhu't-Tîb*, c. I, s, 235; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, c. II, s. 24; Ernest Lavisse, *Histoire de France Illustrée*, c.II, s. 259; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu* (Çev. Fikret Işıltan), Ankara: 1963, s. 16; Henri Bigot, *Des Traces laissées en Provence par les Sarrasins*, Paris: 1908, s. 5; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s. 66-67; Faruk Bilici, “Fransa (Ülkede İslâmiyet)”, *DİA*, XIII, 187.

el-Hur b. Abdurrahman es-Sakafi'den sonra vali olan Semh b. Mâlik el-Havlânî (719-721) Pireneleri geçerek güney Fransa'da Septimania (Sebtimâniye, Septimanie) bölgesinin merkezi olan Arbûne'yi fethetti. Bu şehir uzun süre Müslümanların harekât üssü ve gerektiğinde sığındıkları yer olarak kaldı. O dönemde Narbonne, Nimes, Carcassonne, Béziers, Agde, Maguelonne ve Lodève şehirleri Septimania (Septimanie) bölgesine (vilayet) bağlıydı.¹²

Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in Endülüs'ü İfrikiyye valiliğinden ayırıp merkeze tabi müstakil eyalet haline getirmesi Semh b. Mâlik el-Havlânî'nin şöhretinin artmasını sağladı. Çünkü Endülüs'ün fiilî ve resmî ilk valisiydi. Onun üç yıla yaklaşan valiliği sırasında, gerçekleştirdiği idarî düzenleme ve uygulamalar Müslümanların Endülüs'te tutunmalarına ve güçlü bir devlet kurmalarına yardımcı olan en önemli faktörler arasındadır.

Bununla birlikte Arap kaynakları, Endülüs'teki ilk Müslüman valiler zamanında Fransa'ya yapılan seferler hakkında çok kısa bilgilere yer verirler. Dolayısıyla Semh b. Mâlik el-Havlânî'nin gazalarını çok kısa olarak zikredip 721 yılında Fransa'da şehit olduğunu bildirmekle yetinirler.¹³ Hâlbuki bu konuyla ilgili yabancı kaynaklar bize daha geniş bilgiler vermektedirler.¹⁴ Dolayısıyla Semh b. Mâlik el-Havlânî, Narbonne'da ordusunu yeniden düzenleyip lojistik ihtiyaçları karşıladıktan sonra, Galya (Frank) topraklarında ilerleyerek Akitanya (Aquitania) düklüğünün başşehri Toulouse'u (Tuluz) kuşattı.¹⁵

Akitanya Dükü Eudes, Frank ve Almanlardan meydana gelen büyük bir orduyla başkentini müdafaa ediyordu. Toulouse şehri çevresinde meydana gelen şiddetli savaş, Müslümanların lehine bir gelişme gösteriyorken, Semh b. Mâlik el-Havlânî ve ileri gelen komutanlarından birçoğu şehit edildi. Böylece Franklar, Müslümanlar karşısında ilk defa bir galibiyet elde edebildiler. Bu sırada ordunun sevk ve idaresini daha sonra Puvatya Savaşı'nın komutanı olacak Abdurrahman el-Gâfikî ele aldı ve orduyu salimen Arbûne'ye (Narbonne) geri getirdi (Haziran 721).¹⁶

¹² Makkari, *Nefhu't-Tîb*, c. I, s, 235; L. A. Sédillot, *Histoire des Arabes*, s. 153-154; E.Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, c. II, s. 363.

¹³ İbn Kûtiyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, c. I, 30; c. II, s. 38; el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, c.I, s. 235; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, c. II, s. 26; İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldûn*, Bulak: 1284, c, IV, s. 118.

¹⁴ L. A. Sédillot, *Histoire des Arabes*, Paris: 1854, s. 156; M. Reinaud, *İnvasions des Sarrasins en France : et de France en Savoie, en Piémont et dans la Suisse*, Paris: 1836, s.7.

¹⁵ Henri Bigot, *Des Traces laissées en Provence par les Sarrasins*, Paris: 1908, s. 5-7.

¹⁶ ed-Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, s. 303; İbn Haldun, *Tarih*, c. IV, s. 118; Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş) İstanbul: 1985, c. I, s. 405; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 679; Henri Pirenne, *Hiz. Muhammed ve Şarhman İslâm Fetihleri ve Ortaçağ Uygarlığı*, (çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu), İstanbul: 2012, s. 272; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), İstanbul: 2011, s. 679; İsmail Hakkı Atçeken, "Puvatya (Balatu'ş-Şüheda) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma", *S.Ü.İ.F.D.*, 8 (98), 345.

Her ne kadar Akitanya Dükü Eudes 721 yılında İslâm ordularını püskürtmeyi başarmışsa da, Arbûne hâlâ Müslümanların elindeydi. Nitekim 725 senesinde düzenlenen o muhteşem sefer de bu kentten başlatılmıştı. Bu sayede Carcassonne'u (Karkason) ele geçiren Hilal'in süvarileri, Autun'a kadar ilerleyerek Ağustos 725 tarihinde bu şehrin kontrolünü sağlamışlardı. Nimes'e (Nim) kadar olan bölgeyi anlaşma yoluyla idareleri altına almışlardı. 721-726 yılları arasında gerçekleştirilen seferler sonunda Müslümanlar hâkimiyetlerini Rhône vadisi ve Lyon'a kadar genişletmişlerdi.¹⁷

721'de Semh b. Mâlik el-Havlânî'nin ölümünden sonra Endülüs valiliğine atanan Anbese b. Süheym (Suhaym) Fransa topraklarına yeniden akınlar başlattı ve büyük bir orduyla Semh b. Mâlik el-Havlânî'nin daha önce takip ettiği güzergâhı izleyerek Carcassonne (Karkason) üzerine yürüdü. Zor geçen uzun bir muhasaradan sonra Carcassonne şehrini ele geçiren Anbese, buraya bir birlik bırakıp kuzeye doğru yöneldi ve Nimes (Nîm) şehrine girdi. Nimes'dan sonra Rhône vadisine ulaştı ve nehir boyunca herhangi bir direnişle karşılaşmadan yoluna devam edip Vienne ve Lyon şehirlerini işgal etti. Franklarla anlaşma yaptı. Fakat dönüş sırasında pusuya düşürülerek şehit edildi (Aralık 726).¹⁸

Anbese b. Süheym'in ölümü akabinde Endülüs'te sırasıyla; Uzra b. Abdullah el-Fihri, Yahya b. Seleme el-Kelbî (726-728), Huzeyfe b. el-Ahvas el-Kaysî (728), Osman b. Ebi Nis'a el-Has'amî (728-729), Heysem b. Ubeyd el-Kinânî (el-Kilabi) (729-730), Muhammed b. Abdullah el-Eşcaî (730) vali olarak görev yaptılar. Bu valiler döneminde fetih hareketleri duraklamış ve bazı iç problemler ortaya çıkmıştır. Özellikle Berberilerin hoşnutsuzlukları, Araplar arasındaki Yemenî-Kaysî ayrımcılığı, Suriyeli ve diğer Araplar arasındaki rekabet gibi faktörler söz konusu olmuştur. İşte bu iç karışıklıklar fetihlerin geçici bir süre durmasına yol açmıştır. Nihayet Puvatya Savaşı'nın başkumandanı olacak Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfikî, Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik tarafından 730 yılında Endülüs valiliğine (ikinci defa) atanmıştır.¹⁹

¹⁷ Ernest Lavisse, *Histoire de France Illustrée*, c. II, s. 259; H.Pirenne, *H. Muhammed ve Şarlman*, s. 209, 272; E.Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, c.II, s. 363.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, Beyrut: 1966, c. V, s. 115-116; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, c. II, *Des Traces laissées en Provence par les Sarrasins* s. 27; Makkari, *Nefhu't-Tîb*, c. I, s. 235; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, c. I, s.405; Ömer Ferruh, *el-Arab ve'l-İslam fi'l-Havzi'l-Garbi mine'l-Bahri'l-Ebyazi'l-Mütevessit*, Beyrut: 1981, s. 120; L. A. Sédillot, *Histoire des Arabes*, s. 156-157; Henri Bigot, , s. 6-7; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s.72.

¹⁹ İbnü'l-Kûtıyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, c. I, 29-31; c. II, 37-38; İbn İzari, *el-Beyanu'l-Muğrib*, II, 37-38; el-Makkari, *Nefhu't-Tîb*, c.I, s. 235; Şevki Ebû Halîl, *Balâtü's-şühedâ*, s. 76; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 405; Ömer Ferruh, *el-Arab ve'l-İslam*, s. 120-126; M.Cardonne, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne: sous la Domination des Arabes*, Paris: 1767, s. 123; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s. 74.

Bilindiği gibi Abdurrahman el-Gâfikî, İslâm tarihinde mümtaz şahsiyetlerden birisidir. Yemen’de meskûn “Akk” kabilesinin Gafik koluna mensuptur. İlim tahsili için Medine’ye giden Abdurrahman el-Gâfikî orada Abdullah b. Ömer’den Hadis ilmi okudu ve hadis rivayet etti. O, ilme tutkun, zühd ve vera sahibiydi. Tarihle ilgili eserleri okumayı severdi. İhlâs, azim, tevazu, şecaat, cesaret, cüret, kahramanlık; askeri faaliyetleri ve planları, Hz. Peygamberin ve sahabenin savaşlarını iyi bilmek, ilk saflarda cihada katılmak, şehid olmayı arzu etmek onun belirgin özelliklerindendi. Dolayısıyla fetihlerde yer almak amacıyla Kuzey Afrika’ya gitti ve bölgedeki birçok savaşa katıldı. Daha sonra Mûsâ b. Nusayr ile birlikte Endülüs’e geçti. Orada dikkatleri üzerine çekti ve Musa b. Nusayr ile oğlu Abdülazîz’in maiyetinde askerî vazifeler üstlendi. Endülüs’ün doğu sahillerini fethetmek üzere görevlendirildi. Bu arada Abdurrahman el-Gâfikî Endülüs’teki tefrika ve siyasi olaylara karışmaktan uzak durmayı başardı.²⁰

İslâm’ı yüceltmekten başka gaye gütmeyen Abdurrahman el-Gâfikî üzerinde Semh b. Mâlik el-Havlânî’nin şehid edildiği Toulouse (Tuluz) Savaşı ve bu savaşta Müslümanların hezimetini derin izler bırakmıştı. Fransa topraklarında şehid olan Müslümanların ve komutanların intikamını almayı hedefliyordu. Ayrıca onun yegâne emeli, Musa b. Nusayr’ın da düşüncesi olan Batı Avrupa’nın tamamını fethetmekti.²¹

Diğer taraftan Müslümanların Endülüs’ü ele geçirdiğini ve ülkelerine askerî akınlar düzenlediğini gören Franklar (Fransızlar) endişelenip korkuya kapılmışlardı. Dolayısıyla Müslümanları fethettikleri bu topraklardan çıkarmak amacıyla Şarl Martel’in (Charles Martel) etrafında toplanmış ve ona şöyle demişlerdi: “Nedir bu nesiller boyu devam edecek rezalet! Biz Arapların Doğu’da olduğunu işitip güneşin doğduğu taraftan gelmelerinden korkuyorken, Batı’dan geldiler, Endülüs’ü istila ederek Endülüs’ü ve oradaki her şeyi ele geçirdiler. Zırhları olmadığı, sayıları ve malzemeleri az olduğu halde buraları aldılar.”

Şarl Martel, onlara şu manada bir cevap verdi: “Benim görüşüm, bu taarruzlarında şimdilik karşılıklarına çıkılmaması üzerinedir. Zira onlar, karşısına çıkan alıp götürülen sele benzerler. Onlar işlerinin henüz başlangıcındadır; çok

²⁰ Muhammed b. Fütûh el-Humeydî (ö. 488/1095), *Cezvetü'l-muktebis fi Târîhi ulemâi'l-Endelüs*, Tunis: 2008, s. 395; Ed-Dabbî, *Buğyetü'l-Multemis*, s. 365; İbnü'l-Esrîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 172, 174-175, 490; İbnü'l-Faradî, Abdullah b. Muhammed (ö.403/1013), *Tarihu Ulemâi'l-Endelüs*, Kahire: 1966, c.II, s.256; E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, Paris 1950-53, II, 40, 41, 59-62; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s. 70.

²¹ E.Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, c.II, s. 503; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 246; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman el-Gafiki, *DİA*, I, 162. Abdurrahman el-Gafikî, Musa b. Nusayr’ın düşünüp de tahakkuk ettiremediği hilalin iki ucunu birleştirmek arzusundaydı. Bütün Avrupa’yı geçip kuzeyden Bizans’a inmek ve Akdeniz’i bir İslam gölü haline getirmek istiyordu. Bu sebeple askerlerini bu büyük ideal için hazırlamaya özen göstermişti. (Nuri Ünlü, *İslam Tarihi*, s. 212)

kalabalık olmaktan müstağni niyetleri, zırhların korumasına muhtaç olmayan kalpleri vardır. Lakin onlara mühlet veriniz ki, elleri ganimetlerle dolsun; köşkler, evler alsınlar ve yönetimde rekabete girip bazısı bazısından yardım dilesin. İşte bu hale geldiklerinde kolay şekilde onlara güç yetirirsiniz.”²²

Fransa’da bu kaygılar yaşanırken Endülüs’te Kaysî ve Yemenî guruplar arasındaki çekişmeyi önleyip istikrarı sağlayan Abdurrahman el-Gâfikî, çeşitli sebeplerden dolayı yıllardır duraklamış olan seferleri yeniden canlandırmak ve asıl hedef olarak gördüğü kuzeye yani Fransa üzerine yürümek üzere gerekli hazırlıkları yapmaya koyuldu. Ayrıca adaleti gözeten, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin hukukunu koruyan birisi olarak ülkesinde fitne ve tefrikayı giderdiğinden Arap, Berberî ve yerli halkın sevgisini kazandı. Bu arada Kurtuba’ya gelmek üzere İslâm topraklarının her yerinden asker çağrısında bulundu.²³

Başarılı bir asker, imanı yüce bir mücahit olan Abdurrahman el-Gâfikî, her bölgede İslâmiyet’i yaymak istiyordu. Bu arada halkın sıkıntılarını gidermek ve birliği sağlamak için önlemler aldı, vergi problemini düzene soktu. İyi bir idarecilik örneği sergiledi ve akınlar sırasında ele geçen ganimetlerin taksimi konusunda adil davrandı. Hatta bir sefer esnasında elde edilen pek çok ganimetin içinde inci, yakut ve zümrütle süslü olan altından yapılmış bir ayak vardı. Abdurrahman el-Gâfikî, bu ayağı parçalattı ve askerlerine dağıttı. Bu olay onun ganimet dağıtımını konusunda ne kadar âdil ve hassas davrandığının açık bir göstergesidir.²⁴

1. Puvatya (Poitiers) - Belâtüşşehedâ (Şehitler Yolu) Savaşı (732)

Endülüs’te istikrarı sağlayan Abdurrahman el-Gâfikî Fransa’ya girmek ve İslâm’ı yaymak amacıyla önceden hazırlamış olduğu fetih planları doğrultusunda harekete geçti. Franklara karşı cihad ilan edip kendi doğduğu yer Yemen başta olmak üzere Şam, Mısır ve İfrikiyye’den yardım çağrısında bulundu. İslâm topraklarının her yanından çağrısına olumlu cevaplar geldi. Gelenler Kurtuba’da toplandılar. Fransa’ya geçmeden yaklaşık iki yıl gerekli hazırlıklar yapıldı.

Abdurrahman el-Gâfikî Fransa’ya sefer düzenleyecek gönüllü Araplar ve Berberilerden oluşan en büyük orduyu kurdu. Ordusunda Yemenli askerler önemli

²² M.Cardonne, *Histoire de l’Afrique et de l’Espagne*, s. 130; M. Reinaud, *Invasions des Sarrazins en France*, s. 33-34; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 408; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 684.

²³ Joseph M. Conde, *Histoire de la domination des Arabes et des Maures en Espagne et en Portugal, depuis l’invasion de ces peuples jusqu’à leur expulsion définitive, Rédigée sur l’Histoire traduite de l’arabe en espagnol de M. Joseph Conde par M. de Marlès*, Paris: 1825, c. I, s. 141-142; Hüseyin Mu’nis, *Fecru’l Endelüs*, Cidde: 1985, s. 262; Şekib Arslan, *Târîhu ğazavâti’l-Arab fî Fransa ve Sivisra ve İtalya ve Cezâiri’l-Bahri’l-mütevassit*, Beyrut: Darü’l-kütübî’l-ilmî,tarihsiz, s. 97; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s. 74; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 247-248.

²⁴ İbnü’l-Kûtıyye, *Târîhu İftitâhi’l-Endelüs*, s. 13; ed-Dabbî, *Buğyetü’l-Multemis*, s. 476; Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, s. 395; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 247.

bir yer tutmaktaydı. Ayrıca Sarakusta (Saragossa) bölgesinde Yemenli Araplar iskân edilmişti. Arbûne (Narbonne) bölgesinde savaşan Araplar da bunlardı.

Abdurrahman el-Gâfikî'nin topladığı asker sayısının 70.000 ile 100.000 arasında olduğu bildirilmektedir. Bazı Hıristiyan kaynaklarında abartılı bir biçimde İslâm ordusunda 400.000 savaşçının bulunduğu ifade edilmektedir.²⁵

Bir taraftan askerî hazırlıklarını sürdüren Abdurrahman el-Gâfikî, 731 yılında Berberi liderlerinin önde gelenlerinden birisi ve kuzey bölgesinde vali olan Osman b. Ebî Nis'a' komutasındaki bir orduyu Fransa sınırlarını korumak üzere görevlendirdi.²⁶ Osman b. Ebi Nis'a' batılı tarihçiler tarafından Munuza (Munusa) olarak da adlandırılmaktadır.

Pirene sıradağlarının en önemli geçit yerlerini kontrol etmesi gereken Osman b. Ebi Nis'a' ihmalkâr davrandı. Hatta Akitanya dükü Eudes'ün güzel kızı (Lamdezya) ile evlenerek Dük Eudes ile akrabalık kurdu. Daha sonra bağımsızlığını ilan edip Dük Eudes ile ittifak yaptı.²⁷

Hâlbuki Abdurrahman el-Gâfikî, Dük Eudes'e karşı düzenleyeceği askerî harekâta kendisini desteklemesini ve Eudes'ün ordularının ilerleyişine engel olmasını istemişti. Dolayısıyla bu talebine menfi cevap alan Abdurrahman el-Gâfikî, isyancı Osman b. Ebi Nis'a' (Munuza) üzerine bir ordu gönderdi. Bu ordu Cerdagne kalelerini kuşattı. Kaçma girişiminde bulunan Osman b. Ebi Nis'a' yakalanarak öldürüldü. Bu sırada Dük Eudes'ün kızı olan Osman b. Ebi Nis'a'nın eşi, Abdurrahman el-Gâfikî'nin eline geçti ve Emevî Halifesinin sarayına gönderildi.²⁸

Çağdaş İslâm tarihçilerinden bazıları, Munuza isminin Fransız kaynaklarınca verildiğini ve bunun yanlış olduğunu, ayrıca Munuza ile Osman b. Ebi Nis'a'nın birbirine karıştırıldığını, Munuza'nın (Munusa) aslında bir yer ismi olduğunu öne sürerler.²⁹ Her ne kadar isim konusunda ihtilaf söz konusu ise de, kesin olan husus Abdurrahman el-Gâfikî'ye isyan edip Franklarla ittifak kuran kişinin cezalandırılıp öldürülmesidir.

²⁵ Hüseyin Mu'nis, *Fecrül-Endelüs*, s. 263; Abdül-fettah Mukalled el-Ğanîmî, *Ma'reketü Balâtü'ş-şühedâ: fi't-târîhi'l-islâmiyyi ve'l-Avrubî*, Kahire: 1996, s. 62; S. Abdülaziz Salim, *Tarihu'l-Müslimîn ve Asâruhum fi'l Endelüs*, s. 141.

²⁶ Butrus el-Büstani, *Me'ariku'l-Arab fi'ş-Şark ve'l-Ğarb*, Beyrut: 1987, s. 69; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 248.

²⁷ Ebu Diyak, *el-Veciz fi Tarihi'l-Magrib ve'l-Endelüs*, s. 189; Butrus el-Büstani, *Me'ariku'l Arab fi'ş-Şark ve'l-Ğarb*, s. 269; Ömer Ferruh, *el-Arab ve'l-İslâm*, s. 127; De Marigny, *Histoire des Arabes sous le gouvernement des Califes*, Paris 1750, c. II, s. 458; E.Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, c.II, s. 363.

²⁸ M.Cardonne, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne*, s. 124-125; M. Reinaud, *Invasions des Sarrazins en France*, s. 34-37; E.Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, c.II, s. 363; E.Lavisse, *Histoire de France Illustrée*, c.II, s. 259; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 249.

²⁹ Ömer Ferruh, *el-Arab ve'l-İslâm*, s. 127; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 249.

Hüseyin Mu'nis'e göre; Munuza ile Abdurrahman el-Gâfikî arasındaki savaşta Berberiler ile Araplar arasında bir harpti. Çünkü iki grup arasında birbirlerine karşı kızgınlık ve haset söz konusuydu. Fransa seferi esnasında bu iki grubun gönlü bir değildi. Munuza kuzeyde görevli iken Kurtuba'daki merkezî idareye isyan etmişti. Zaten bu sırada Araplar ile Berberiler arasında durum gergindi. Üstelik Kurtuba ile istişare etmeden Franklar ile ittifak kurma teşebbüsünde bulunmuştu.³⁰

Osman b. Ebi Nis'a' ayaklanmasının bastırılmasından sonra kuzeye Fransa'ya yapılacak büyük sefer için bir engel kalmamıştı. Yemen, Şam, Mısır, İfrikiyye, Mağrib ve Endülüs bölgelerinden toplanan kuvvetlerle Abdurrahman el-Gâfikî, Kuzey İspanya'da Navarre (Neberre) bölgesinde bulunan Pamplone (Pampelune, Benblûne) şehrine, oradan da daha önceki güzergâhtan farklı olarak Pirenelerin batısındaki Roncevaux Boğazı'ndan (Roncesvalles geçidi) geçerek İslâm kaynaklarında "el-Arzu'l-kebîre" de denen Frank toprakları Galya (Galia, Gaule) bölgesine girdi ve Bordeaux üzerine yürüdü (732).³¹

Akitanya Dükü Eudes'ün ordusuyla Dordogne ve Garonne nehirlerinin birleştiği bir yerde karşılaştı. Bu savaşta Eudes'ün ordusu korkunç bir yenilgiye uğratıldı. Eudes'ün ordusunu Bordeaux'ya kadar kovalayan Abdurrahman el-Gâfikî, kısa bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi. Bordeaux şehrinin ele geçirilip yağmalanmasını engelleyemeyen Dük Eudes bir miktar askeriyle birlikte kuzeye doğru kaçarak canını zor kurtardı. Gibbon'a göre bu savaşta ölümlerin sayısını saymaya ancak Tanrı muktedirdir.³²

Abdurrahman el-Gâfikî daha sonra ordusuyla o dönemde Akitanya (Aquitaine) eyaletine bağlı bulunan Rhône vadisine yöneldi. Arles başta olmak üzere Dauphiné bölgesi, Lyon, Mâcon, Beaune, Dijon, Bèze, Autun, Besançon ve Paris'e 30 km mesafedeki Sens şehrini ele geçirdi.³³ İspanyol Tarihçi Rodrigue de Tolède (ö.1247) Arles'da hâlâ o günden kalan Müslümanlara ait mezarların bulunduğunu bildirmektedir.³⁴

Birkaç ay gibi kısa bir süre içinde Fransa'nın güneyini ele geçiren Abdurrahman el-Gâfikî daha sonra kuzeye doğru devam ederek Puvatya (Poitiers)

³⁰ Hüseyin Mu'nis, *Fecru'l-Endelüs*, s. 265.

³¹ Makkari, *Nefhu't-Tîb*, c. I, s. 225; Ferdinand Lot, *Études sur la bataille de Poitiers de 732*, s. 35; H.Pirenne, *H. Muhammed ve Şarlman*, s. 273; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s. 75; el-Ğanîmî, *Ma'reketü Balâtü's-şühedâ*, s. 65; Kalelizade K.Şükrü, *Puvatye Muharebesi*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1932, s. 23.

³² E.Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, c.II, s. 363; Philippe Sénac, *La bataille de Poitiers*, s. 8; Bigot, *Des Traces laissées en Provence par les Sarrasins*, s. 7; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s. 75.

³³ M. Reinaud, *İnvations des Sarrasins en France*, s. 29-30; Emîr Şekîb Arslan, *Târihu ğazavâti'l-Arab*, s. 99; M.Abdullah İnan, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Kahire: 1417/1997, c. I, s. 97

³⁴ Henri Bigot, *Des Traces laissées en Provence par les Sarrasins*, s. 9.

şehrini zapt etti; burada bulunan Saint-Hilaire kilisesini ateşe verdi. Ardından Galya bölgesinin dini merkezi durumunda bulunan Tours (Tur) şehrine yöneldi.³⁵

Tours şehri Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen Saint Martin katedralinin bulunması sebebiyle büyük önem arz ediyordu.³⁶ Ayrıca Franklar üzerinde oldukça etkili ve nüfuz sahibi din adamı Saint Martin'in mezarı buradaydı.³⁷

Aslında Fransa topraklarında harekâtına devam eden İslâm ordusu, önüne gelen kale, şato ve şehirleri teslim aldı, büyük bir servet ve ganimet ele geçirdi. Ancak batılı tarihçilere göre; Araplar ele geçirdikleri şehirlerdeki halkı katlettiler, kilise ve manastırları talan ve tahrip edip ateşe verdiler.³⁸

Bununla birlikte gerçeği tam olarak yansıtmayan bu tür bilgilere karşı Ömer Ferrûh şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Kilise ve mabetlerin çoğu (mesela Tours şehrinde olduğu gibi) esasen birer kale ve burç vazifesi görüyordu. Fransızlar bunların arkasında Müslümanlarla savaşıyorlardı. O halde bunların yıkılmasında bir beis yoktur. Barbar Germen halkaları ile Fransızlar arasındaki mücadelede yıkılan bazı kiliseler olmuştur. Şarl Martel Hıristiyan olmasına rağmen düşmanı olan bir yere hücum ettiğinde kiliseleri yıkmayı mübah görüyordu. İlk dönem Avrupalı tarihçilerinin çoğunun din adamı ve rahip olması sonucu bunlar Müslüman Araplara iftirada bulundular, onları kilise ve mabetleri yıkmakla itham ettiler. Fransız tarihçileri, Arapların içinde 500 tane rahip olan bir kiliseye hücum edip onların hepsini boğazladıkları iddiasını ortaya attılar. Bu iddia tamamen geçersizdir."³⁹

Diğer taraftan Gustav Le Bon'un bildirdiğine göre; o dönemlerde Hıristiyan orduların yaptığı katliamlar ve tahribatlar aşırı boyutlardadır. Hatta Papa IX. Léon bu hususta İstanbul'da bulunan Bizans İmparatoruna yazdığı mektupta durumun vahametini gözler önüne sermekte ve bilhassa Hıristiyan Normanların yaş ve cins ayrımı yapmadan Hıristiyanları bile katlettiklerini, önlerine gelen bazilikaları bile yağmalayıp, yakıp yıktıklarından şikâyet etmektedir.⁴⁰

³⁵ Condé, *Histoire de la domination des Arabes*, c. I, s. 141; M.Tardieu-Saint-Marcel, *Charles-Martel ou La France délivrée*, s. VI; Ernest Lavisse, *Histoire de France*, c.II, s. 259-260; M.Cardonne, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne*, s. XII, 126; Ömer Ferruh, *el-Arab ve'l-İslâm*, s. 128; Philippe Sénac, *La bataille de Poitiers*, s. 9; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 250.

³⁶ Lot, *Études sur la bataille de Poitiers de 732*, s. 57; M. Reinaud, *Invasions des Sarrazins en France*, s. 43-46.

³⁷ Tarihçi Hitti'ye göre bu Hıristiyan azizinin mezarını ziyaret eden halkın getirip sunmuş bulunduğu adaklar yığını, hiç şüphesiz Müslüman Fatihleri buraya çekip getiren etmenler arasında idi (Hitti, *İslam Tarihi*, s. 679).

³⁸ Théophile Lavallée, *Histoire des Français*, c. I, s. 151; Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, c.II, s. 364; M. Reinaud, *Invations des Sarrazins en France* s. 21; İnân, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, s. 99; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s. 75.

³⁹ Ömer Ferruh, *el-Arab ve'l-İslâm*, s. 133-134; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 257.

⁴⁰ Güstave Le Bon, *La Civilisation des Arabes*, s. 228-229.

Müslümanların Fransa topraklarında ilerleyişi Neustrasie bölgesine hâkim olan Şarl Martel'i (Charles Martel) endişelendirmekteydi; fakat, O, beklemeyi tercih etti. Çünkü Akitanya Dükü Eudes, Şarl Martel'in rakibi idi ve her ikisi de ayrı eyaletlerin hükümdarıydı. Ayrıca liderlik için birbirleriyle yarış içindeydiler. Bu bakımdan Şarl Martel rakibi Eudes'ü yardımsız bırakarak onun gücünü yitirmesini bekledi. Neticede Müslümanlar Eudes'ün hâkim olduğu toprakları ele geçirdiler ve böylece Şarl Martel, Eudes'ün rekabetinden kurtuldu. Bu sırada Abdurrahman el-Gâfikî, Akitanya ve güney Fransa'nın neredeyse tamamını ele geçirmişti.

Dük Eudes, Müslüman Araplara karşı tek başına duramayacağını anlayınca eski rakibi Şarl Martel'den yardım istemek zorunda kaldı. Üstelik Şarl Martel'e kendisine yardım etmediği ve Müslümanları durdurmadığı takdirde, bütün Frank topraklarının maruz kalacağı durumu anlatmaya çalıştı.

Şarl Martel, Müslümanların Akitanya'yı ele geçirmeleri akabinde sıranın kendi bölgesi Neustrasie'ye geleceğini anlamakta güçlük çekmedi. Bu sebeple Dük Eudes'ün birlik çağrısına katılmak üzere ordu hazırlamaya başladı. Daha sonra hazırladığı ordusuyla Orléans'da Loire nehrini geçti, Amboise'a ulaştı ve ülkesini fethe gelmiş Müslümanların önünü kesmek için Vienne ile Clain arasına karargâhını kurdu.⁴¹

Şarl Martel (686-741), bugünkü Belçika sınırlarında bulunan Herstal'da doğmuştur. Pépin de Herstal'in oğludur. İyi bir eğitimden sonra babasının izinde Frank Krallığı yüksek politikacı ve idarecileri arasında kendini gösteren, tutkulu, dindar ve iyi bir komutandır. III. Dagobert, II. Chilpéric, IV. Clotaire dönemlerinde (Merovenjiyen hanedanı) Saray Nazırı unvanıyla ülkeyi yönetmiştir.⁴²

Şarl, sonradan kazandığı Martel (Çekiç), unvanının da işaret ettiği gibi, yiğit ve cesur bir kimseydi. Kendisi birçok düşmanını itaat altına almış ve Akitanya'da müstakil bir hükümdarlık kurmuş bulunan Dük Eudes'ü de kuzey Franklarının itibarî hâkimiyetlerini tanımaya mecbur etmişti. Her ne kadar Şarl Martel, kral unvanını taşımamaktaysa da, daha sonra gerçekte kral olmuştur.⁴³

Dindar bir şahsiyet olmasına karşın Şarl Martel, düşmanlarıyla savaşırken Kilise büyüklerine itibar etmemişti; pek çok piskoposu görevden almıştı, sürmüştü ya da hapsetmişti: Ordularını besleyebilmek için Kilise'nin mallarına el koymaktan ve bunları vassallarına aktarmaktan çekinmemişti. Şarl Martel'e göre, kilise sadece taraftar toplamak için kullanılan bir araçtı. Bu sayede her zaman emrine amade bir

⁴¹ M. Reinaud, *Invasions des Sarrasins en France*, s. 30-33; Philippe Sénac, *La bataille de Poitiers*, s. 9; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s. 75; Atçeken, Puvatya Savaşı, s. 251.

⁴² Nouveau Larousse Illustré, *Dictionnaire Universel Encyclopédique*, c. II, s. 706-707.

⁴³ E.Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, c.II, s. 368; Philippe Sénac, Françoise Micheau, *La bataille de Poitiers, de la réalité au mythe*, s. 12; Ernest Lavisse, *Histoire de France Illustrée*, c. II, s. 259; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 679.

sermaye kabul ettiği kilisenin desteğini yanında hissetmekteydi. Kilisenin varlığı sadık vassalları ödüllendirmek için kullanılan bir hazineydi. Şarl Martel'in geleceğinin kiliselerin desteğine bağlı olduğu aşikârdı. Buna rağmen O, dinî kurullardan hiç çekinmeden din adamlarını öldürtebilmekteydi. Örneğin; 739'da Arras'daki Saint-Vaast manastırı başrahibi Wido'yu, bir ayaklanmanın elebaşı olmakla itham etmiş ve öldürtmüştü.⁴⁴

Şarl Martel, 717'de Austrasia ve 719'da Neustria'ya egemen oldu. 721'de küçük bir çocuk olan IV. Thierry'yi Merovenjiyen tahtına geçirdi, fakat kendisi "Saray Nazırı" unvanıyla ülkesinin yönetimini elinde tuttu. IV. Thierry ölünce yerine birini seçmedi ve bundan sonra büyük fetihlere girişti. Germany'a da Saksonlar (720, 722, 724, 738) ve Kuzey Frisonları (733, 734) ile savaştı. Bavyera'yı (725, 728) ve Alamanya'yı Fransız topraklarına "Francia" kattı (728-730) ve bölgeyi bir Hıristiyan ülkesi haline getirdi. Bir taraftan da, İslâm'a karşı harekete geçip çetin mücadele verdi. Bütün bunların ötesinde Şarl Martel "Avrupa feodalitesinin kurucusu" olarak anılmaktadır.⁴⁵

Nihayet yaşanan gelişmeler İslâm ordusuyla Frank ordusunu büyük bir meydan muharebesinde karşı karşıya getirecektir. Ancak Kurtuba'dan hareket eden İslâm ordusu uzunca bir süredir seferde olması ve birçok savaş yapması sebebiyle bir hayli yorgundu. Üstelik askerî birlikler uzunca bir yol katederek buraya kadar gelmişti. Bu sırada meydana gelen savaşlarda birçok şehit vermişti. Aynı zamanda ele geçirilen şehirlerin muhafaza edilmesi önem arz ettiğinden Müslüman askerlerin bir kısmı bu yerlerde muhafız birliği olarak bırakılmıştı. Ayrıca fethedilen bölgelerden elde edilen çok miktardaki servet ve ganimet ordunun süratli hareket etmesini güçleştiriyordu. Hatta ordunun hilafet merkezinden çok uzakta bulunması yardımcı kuvvetler gelme ihtimalinin olamayacağını göstergesiydi. Bir de ordu içinde Berberi-Arap çekişmesinden kaynaklanan iç problemlerin var olduğu kuşkusunu mevcuttu.⁴⁶

Frank ordusuna gelince; Şarl Martel, öncelikle Galya bölgesinin her yanından asker topladı, civardaki Hıristiyan liderlere elçiler göndererek yardım talebinde bulundu. Franklar ve çeşitli Germen kabilelerinden oluşan büyük bir ordu ile güneye doğru yola çıktı.

Şarl Martel, askerî yönden deneyimli, dinî yönü ağır basan, dönemin en güçlü ve nitelikli hükümdarlarından biriydi. Ordusunda Vikingler, Normanlar, Saxonlar, Galyalılar, Kuzey Afrika'dan getirilen paralı askerler olmak üzere muhtelif unsurlar yer almaktaydı.⁴⁷ Şarl Martel'in ordusu tecrübeliydi ve ciddi bir şekilde savaşa hazırlanmıştı. Üstelik bu ordu Katolik Hıristiyanları temsil ediyor

⁴⁴ H.Pirenne, *Hız Muhammed ve Şarlman*, s. 271.

⁴⁵ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, s. , 340, 377; H.Pirenne, *Hız Muhammed ve Şarlman*, s. 272.

⁴⁶ Hüseyin Mu'nis, *Rihletü'l-Endelüs*, s. 250; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 251.

⁴⁷ Philippe Sénac, *La bataille de Poitiers*, s. 9; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 252.

görünümündeydi.⁴⁸ Şarl Martel'in askerleri silah olarak ok, kalkan, uzun mızrak, uzun kılıç ve ağır balta taşıyorlardı, üzerlerinde zırh vardı. Özellikle kuzey bölgelerinin askerleri Vikingler ve Normanlar çok güçlü ve acımasızdılar. Hitti, Frank ordusunun kurt derilerinden yapılmış elbiseler giydiğini, keçeleşmiş uzun saçlarını omuzlarından aşağı koyuvermiş yaya askerlerden oluştuğunu ifade etmektedir.⁴⁹

Tarihçi Reinaud'ye göre; İslâm ordusundaki askerler hafif silah olan kılıç ve ok kullanıyordu. Ok atmak, kılıç kullanmak, ata binmek Müslümanların vazgeçilmez geleneklerindendi. Hatta İslâm uğruna ok imal eden, oku okçuya sunan ve oku atan kişinin cennete gideceğine inanılırdı. Ayrıca yazmayı, yüzmeyi ve ok atmayı öğrenmek çocukların en tabii hakkı idi. Dolayısıyla İslâm ordusunun oluşumunda manevî unsurlar ağır basmaktaydı.⁵⁰ Burada batılı bir tarihçinin İslâm ordusunun manevî durumunu müspet bir şekilde dile getirmesi dikkate değerdir.

2. Savaş Günü

Gerekli askerî hazırlıklarını yapmış olan İslâm ordusu Loire nehrini geçmeye hazırlanırken, Şarl Martel'in ordusu Tours şehrine doğru süratli bir şekilde hareket etti. İki tarafın öncü kuvvetleri Clain ve Vienne nehirlerinin birbirlerine kavuştuğu noktada karşı karşıya geldiler. Bu ilk çatışmadan sonra her iki taraf Poitiers ile Tours şehirleri arasında; Poitiers'nin 20 km. kuzeydoğusunda bulunan bugün "Moussais la Bataille" denilen yerde savaş düzeni aldılar. (Bu yer Chatellerault'ya giden eski Roma yolu üzerindedir.)⁵¹

Savaşın şekli hususunda, ilk günler iki ordu arasında küçük çaplı çatışmalar ve karşılıklı ok atma dışında ciddi bir çatışma meydana gelmediğini bildirenler olduğu gibi ilk günden itibaren son güne kadar çok ciddi mücadelenin ve kıyasıya çatışmaların yaşandığını bildirenler de vardır. Savaşın ciddiyeti göz önünde bulundurulduğunda ikinci bakış daha makul görünmektedir.

Bilindiği gibi Araplar seri ve hızlı savaflara alışkın idiler; savafları genelde kısa sürer; ya yener ya da yenilirlerdi. Fakat bu defa savaşın yaklaşık on gün kadar sürdüğünü görmekteyiz. Nitekim her iki taraf, hem savaşı ciddi bir şekilde algılamış ve savaşa hazırlanmıştı, hem de kazanmak için büyük çaba ve enerji sarf ediyordu. Taraflar birbirleriyle sabahdan akşama kadar kıyasıya mücadele etmekte ve karşılıklı direnmekteydi.

⁴⁸ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-I (Siyasî Tarih)*, Ankara: 2010, s. 40; Jacques Pirenne, *Büyük Dünya Tarihi* (çev. N. Önal-B. Cankat-R. Özdek, İstanbul: tarihsiz, c. I, s. 265.

⁴⁹ Hitti, *İslam Tarihi* (Salih Tuğ), 680; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 252.

⁵⁰ M. Reinaud, *De l'Art militaire chez les arabes au moyen âge*, s. 16-23.

⁵¹ el-Ğanîmî, *Ma'reketü Balâtü's-şühedâ*, s. 66; Hüseyin Mu'nis, *Fecru'l-Endelüs*, s. 270; L. A. Sédillot, *Histoire des Arabes*, s. 158; Lot, *Études sur la bataille de Poitiers de 732*, s. 44; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 679; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 252.

Frank orduları eğitimli, daha tecrübeli ve savaşmaya alışkındı. Fakat Müslüman birlikler içinde özellikle gönüllülerin savaş deneyimi azdı; ancak onlar şehid olmayı arzuluyorlardı.

Hafif süvari birliklerinden oluşan İslâm ordusu bütün cesaretiyle Hıristiyan ordusu üzerine hücumla geçiyor, fakat birbirlerine sıkı sıkıya kenetlenmiş zırhlı Frank birliklerinin saflarını yaramıyor, sert bir duvara çarpmış gibi geri çekilmek zorunda kalıyor ve piyade birlikleri için bir gedik açamıyordu.

Hitti, bu karşılaşmayı şöyle anlatmaktadır: “Frank ordusunda yer alan ve savaşın kızgınlaştığı bir sırada dört köşe ve ortası boş bir biçimde vaziyet almış olan savaşçılar, omuz omuza ve bir duvar sağlamlığında, hatta bir buz duvarı gibi gevşeme ve esneme nedir bilmez bir biçimde ayakta duruyorlardı. Karşılarında hücumla kalkan Müslümanların hafif süvarileri başarı gösteremiyordu. Franklar, saflarını dörtgen biçiminde sıralamışlardı. Her bir saf aşıldığında arkasından diğeri geliyordu. Üzerlerine gelen süvarilerin aralarına sızmasına imkân vermeden ellerindeki kılıçlarla onları etkisiz hale getiriyorlardı.”⁵² Savaşın ilk günleri her ne kadar Müslümanlar buz dağına çarpmış gibi etkilenmişlerse de bu savaşı kazanacakları görünümü vardı.

Müslüman ordusunun savaş düzeni klasik beşli yapı şeklindeydi. 1.Mukaddime, öncü birlikler. 2.Meymene, sağ kanat. 3.Meysere, sol kanat. 4.Kalp, merkezî birlikler. 5.Saka, artçı birlikler.

İlginç ve diğer savaşlardan farklı olarak bu defa Saka (artçı) bölümünde özellikle Berberi askerlerin taşınabilir eşyaları ile aileleri; eşleri ve çocukları da bulunmaktaydı. Bu Müslüman askerler buralara yağmalama düşüncesinden ziyade yerleşmek amacıyla gelmişlerdi. Bununla birlikte ordunun ihtiyacı olan erzak ve mühimmat, ihtiyat birlikleri ve Fransa topraklarına girildiğinden beri ele geçirilmiş olan ganimetler de bu bölümdeydi.⁵³

Şarl Martel, bir taraftan İslâm ordusuna karşı şiddetle mukavemet gösterirken diğer taraftan Abdurrahman el-Gâfikî'nin ordusunun yapısını derinlemesine analiz etti. Bu istihbarat faaliyeti meyvesini verdi. İslâm ordusunda ganimetlerin ve ailelerin bulunduğu yeri tespit ettiler.

Savaşın sonuncu günü Müslümanların zafere ulaşmaları beklenirken Şarl Martel'in birlikleri İslâm ordusunda bir gedik açtı ve artçı birliklerin ya da ganimetlerin bulunduğu yere hücum etti. Ganimetlere hücum edenin Dük Eudes olduğu da rivayet edilmektedir. Frankların mükemmel planı savaşın kaderini belirleyen en önemli etmenlerden bir oldu. Dük Eudes'ün yeni birliklerle gelip

⁵² Lavallée, *Histoire des Français*, c. I, s. 151; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 680.

⁵³ Philippe Sénac, *La bataille de Poitiers, de la réalité au mythe*, s. 12.

Charles Martel'e destek verdiği, onun katılımıyla Frankların cesaret kazandığı ve canla başla savaşa devam ettikleri söylenmektedir.⁵⁴

Ganimetlerin bulunduğu yerin düşmanların eline geçmek üzere olduğu haberi İslâm ordusunun merkezinde duyulunca ordunun insicamı bozuldu. Ganimetlerin Frankların eline geçmesinden endişe eden sağ ve sol kanattaki süvari birlikleri Abdurrahman el-Gâfikî'nin bütün uyarılarına rağmen saflarını terk edip ganimetleri onlara kaptırmamak için süratle ordugâha geri döndüler. Aslında bu geri dönenlerin ailelerini; eş ve çocuklarını kurtarmak için dönen Berberilerin olduğunu söylemek savaşın mantığı ve hedefine daha uygun düşmektedir.

İster ganimet, ister ailelerin kurtarılması amacıyla olsun bu durum büyük bir kargaşa ve karışıklığa neden oldu ve İslâm ordusunun saflarında bozulma meydana geldi. Abdurrahman el-Gâfikî var gücüyle safları düzeltmek için çok uğraştı ve ordunun en önüne geçti. Ancak düşman tarafından atılan bir okun yanağına isabet etmesi sonucu şehit düştü. Zaten O'nun en büyük emeli savaş alanında şehit olmaktı; bunun için dua ediyordu ve O, bu emeline kahramanca ulaşmış oldu. Komutanlarının akıbetini gören Müslümanların morali bozulmuştu. Franklar her taraftan onları kuşatmıştı. Müslüman askerler akşam oluncaya kadar kayıplar vererek savaşa devam ettiler. Daha sonra taraflar ordugâhlarına çekildiler.

İslâm ordusu yorulmuş pek çok asker şehit olmuştu. Bu arada Franklar Müslümanların ilerlemesini önledikleri için adeta bayram havası estiriyorlardı. Gece durumu değerlendiren İslâm ordusundaki kumandanlar, kalan askerlerle savaşa devam etme fikrini öne sürenlere rağmen, daha fazla kayıp vermemek amacıyla gece karanlığından istifade ederek götürebilecekleri kadar ağırlıklarını yanlarına alıp savaş meydanından uzaklaşmaya karar verdiler. Tedbir olarak çadırlarında ateşleri yanık bıraktılar. Taşıyamayacakları çadır ve ganimetleri orada bırakıp, hafif eşyalarını yanlarına aldılar ve Septimania'ya, Arbûne (Narbonne) şehrine çekildiler (Ramazan 114 / 25 Ekim 732).⁵⁵ Théophile Lavallée, Arapların ağır bir şekilde geri çekilirken geçtikleri yerlerdeki her şeyi tahrip ettiklerini söylemektedir.⁵⁶

⁵⁴ J.-L. Chalmel, *Histoire de Touraine*, Paris: 1828, c. I, s. 228-229.

⁵⁵ Condé, *Histoire de la domination des Arabes*, c. I, s. 142; H.Pirenne, *Hizmet Muhammed ve Şarlıman*, s. 209; Abdülkerim Özaydın, "Belâtüşşühedâ", *DİA*, V, 391-392; Hüseyin Mu'nis, *Atlas Târihü'l-İslâm*, Kahire (le Caire): 1986, s. 137; Arslan, *Târihu ğazavâti'l-Arab*, s.101,106; İnân, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, s. 99-101; el-Ğanîmî, *Ma'reketü Balâtü's-şühedâ*, s. 66-75; Lot, *Études sur la bataille de Poitiers de 732*, s. 35, 44; Henri Guillaume Moke, *La Bataille De Poitiers, notice sur le tableau de M. L. de Taeye, Gand*, tarihsiz, s. 3-6; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s. 77.

⁵⁶ Lavallée, *Histoire des Français*, c. I, s. 151.

Sabah olunca Franklar o günkü savaş için son hazırlıklarını yapıp Müslümanların çadırlarından çıkmalarını beklemeye koyuldular. Ancak uzun süre beklemelerine rağmen karşı çadırlardan ne bir ses duyuluyor, ne de bir hareket görülüyordu. Bunun bir hile olduğunu sanarak dikkatle çadırlara doğru ilerlemeye başladılar. Karşılarında çadırların boş olduğunu gören endişeli Hıristiyanlar önce şaşırıldılar daha sonra İslâm ordusunun çekildiğini anlayınca büyük bir ferahlık duydular. Hiç olmazsa o an için bir tehlike kalmamıştı.⁵⁷

Savaştan muzaffer çıktığı farzedilen Frank ordusu komutanı Şarl Martel ise muhtemelen Müslümanlarla savaşın zorluğunu gördüğünden ya da başka sebeplerden dolayı onları takip etme cesaretini gösteremedi. Kısmî başarı ile yetindi ve Müslümanların terk ettikleri ganimetleri gasp ederek kuzeye döndü.⁵⁸

Bu savaş sonrası Dük Eudes, Şarl Martel'e bağlılık yemini etti ve Akitanya'ya gönderildi. Şarl Martel ise büyük bir ganimetle bölgesi Austarasia'ya döndü ve "Sarrazenlerin Çekici" (Marteau des Sarrasins- Martel) unvanıyla anıldı.⁵⁹

XI. yüzyıl Endülüs tarihçileri çok sayıda Müslümanın şehit düştüğü bu yere ve bu savaşa Belâtüşşühedâ (Şehitler yolu veya düzlüğü) adını vermişlerdir. Daha sonraki İslâm tarihçileri ise bu savaşı Gazvetü'l-Belât veya Vak'atü'l-Belât ismiyle anmışlardır. Hitti, belât (balât) kelimesinin Latince veya Grekçe bir kelime olan platea veya palatiumun Süryanice'den Arapça'ya geçmiş bir şekli olduğunu, savaşın meydana geldiği yerde Romalılardan kalma taştan bir yol bulunduğu için de bu savaşa Belât adının verildiğini söylemektedir.⁶⁰ Ayrıca yapıldığı bölgeye nispetle bu savaş batılı kaynaklarda "Bataille de Poitiers", "Battle of Poitiers", "Bataille de Tours" olarak isimlendirilmiştir.

Puvatya Savaşı⁶¹ sonucu itibariyle Müslümanlar açısından olumsuz ve son derece elem vericidir. Bu savaşta onlar geri çekildiler, hem komutanlarını hem de başta tâbînden olmak üzere çok sayıda savaşçının şehid olmasına tanık oldular.

⁵⁷ Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s. 77.

⁵⁸ Hitti, *İslam Tarihi*, s. 680; Atçeken, Puvatya Savaşı, s. 254; Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (çev., İsmet Kayaoğlu), Ankara: 1981, s. 112.

⁵⁹ Lavallée, *Histoire des Français*, c. I, s. 151.

⁶⁰ İbnü'l-Kûtıyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, c. I, 31; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 274-275; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, s. 365-366; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. V, s. 172, 174-175, 490; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, c. II, s. 28; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, c.I, s. 146, 234, 262; III, 15-16; Hitti, *İslâm Tarihi*, s. 680; el-Ğanîmî, *Ma'reketü Balâtü's-şühedâ*, s. 74; Philippe Sénac, *La bataille de Poitiers*, s. 9; Abdülkerim Özaydın, "Belatüşşühedâ", *DİA*, V, 391-392.

⁶¹ Saîd Abdülfettah Âşûr, *Târîhi Avrûba f'l-usûri'l-vustâ*, Beyrut: 1976, s. 148-149; Hüseyin Mu'nis, *Atlas tarihü'l-İslâm*, s. 137; M.Tardieu-Saint-Marcel, *Charles-Martel ou La France délivrée*, s. I-IV; De Marigny, *Histoire des Arabes sous le gouvernement des Califes*, c. II, s. 458-461; J.-L. Chalmel, *Histoire de Touraine*, Paris: 1828, c. I, s. 228-229; Charles-André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord Des origines à 1830*, Paris 1994, p.359; Ernest Lavisse, *Histoire de France Illustrée*, c.II, s. 259-260; M. Reinaud, *İnvasions des Sarrazins en France*, s. 45-51.

Bununla birlikte daha önce belirtildiği gibi, Müslüman tarihçiler Puvatya savaşı ile ilgili ya suskun kaldılar ya da çok kısa bilgiler vermekle yetindiler. Vakıdî, Belâzurî, Taberî gibi ilk dönem tarihçileri bu savaştan bahsetmemektedir. İbn Abdülhakem, Abdurrahman el-Gâfikî'nin 733 yılında yapılan bir seferde tüm askerleriyle beraber şehit olduğunu bildirmekte ve başka herhangi bir detaya girmemektedir.⁶² İbnü'l-Kûtiyye, Abdurrahman el-Gâfikî'nin Belâtüşşühedâ denen yerde şehid edildiğini belirtmekle yetinmiştir.⁶³ İbn Haldûn, bu savaşı Abdurrahman el-Gâfikî yerine Ubeydullah İbnu'l-Habhab'a nispet etmektedir.⁶⁴

Mehmet Özdemir ise, bu mağlubiyetin Endülüs Müslümanlarını derin bir kedere boğduğunu ve gelecek nesillerin böyle elim bir hadiseden haberdar olmalarına engel olmak için İslâm tarihçilerinin kaynaklarında bu savaştan pek bahsetmediklerini ifade etmektedir.⁶⁵ Bu söylenenlere ilave olarak Müslüman tarihçilerin, mağlubiyet nedeniyle de bu savaşı fazla önemsemedikleri söylenebilir.

Bu savaşla ilgili çok kısa ve yetersiz bilgi veren İslâm kaynaklarına karşılık, VIII. ve IX. yy. batılı yazarlar tarafından çok sayıda bilgi verilmektedir. Bu bilgilerden değerli olanlar olduğu gibi bazı tarihçiler farklı ve oldukça abartılı ifadeler kullanmışlardır. Kroniklerin çoğu birbirleriyle benzer bir şekilde savaşın tarihini 732 yılı Ekim ayının bir Cumartesi günü olarak gösterirken, "Annales de Lorsh" bu karşılaşma için 726 tarihini vermektedir. Bazı kaynaklar Karolenjiyen hanedanının davasını haklı gösterirken, "Annales de Metz ya da Annales de Fulda" gibi bazı kaynaklar da Akitanya Dükü Eudes'i Müslümanlardan bir grupla (Osman Ebi Nis'a ile) ittifak yaptığı için suçlamaktadır. Bununla birlikte her iki şahsiyet; Şarl Martel ve Dük Eudes, Sarrazenlere (Müslümanlara) karşı aynı kararlılıkla birlikte savaştıkları için övgüyle anılmaktadırlar.⁶⁶

Tarihçi İra M. Lapidus, Müslümanların İspanya üzerinden Fransa içlerine doğru birçok sefer düzenleyerek ilerlediğini ancak Charles Martel tarafından 732'de Poitiers muharebesiyle durdurulduğunu ifade etmektedir.⁶⁷ Claude Cahen'e göre; genel kanaat bu savaşın yapıldığı gün, Müslümanların Avrupa da ilerleyişlerinin durdurulduğu gündür.⁶⁸

Çağdaş bazı tarihçi ve yazarlar Puvatya savaşını takip eden yıllarda fetihlerin hızının kesilmediğini, Halife Hişâm b. Abdülmelik (724-743) tarafından

⁶² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, Kahire: 1991, s. 217.

⁶³ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, c. I, s. 31.

⁶⁴ İbn Haldun, *Tarih*, c.IV, s.119; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 255.

⁶⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 40.

⁶⁶ Philippe Sénac, *La bataille de Poitiers*, s. 8.

⁶⁷ İra M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi, Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, İstanbul: İletişim yayınları, 2010, c. I, s. 512.

⁶⁸ Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet* (çev. Esat Nermi Erendor), Ankara: 2000, s. 38.

yeni orduların bölgeye gönderildiğini ifade etmektedirler. Buna göre Puvatya'da Müslümanların durdurulması her şeyin sonu anlamına gelmemektedir. Bu savaştan iki yıl sonra Müslümanlar Rhône Vadisinde yeniden gözüktüler (734), Arles ve Avignon şehirlerini ele geçirdiler ve egemenliklerini Lyon ve aynı zamanda da Akitanya'ya kadar genişlettiler.⁶⁹

Ayrıca Hitti'ye göre; "Müslümanlar Arbûne (Narbonne) limanında kurdukları köprü başlarını ve teşebbüs ettikleri bütün askerî harekatta merkez ve stratejik üs vazifesi görmüş olan bu şehri 759 yılına kadar ellerinden bırakmamışlardır. Fakat Tours (Tur) yakınlarındaki bu başarısızlık Müslümanların kuzey yönünde ilerleyişlerindeki duraklamalarını gerçek sebebi olmayıp sadece İspanya'daki muzaffer Müslüman ordularının kuzeyde ulaşabildiği en uzak noktayı bize işaret edip göstermektedir."⁷⁰

Puvatya savaşının sonucu üzerinde yorum yapan Fransız tarihçi Gustave Le Bon bu hususta şöyle demektedir: "Müslümanlar, Şarl Martel'den yedikleri darbeden uyandıktan kısa bir zaman sonra eskiden ellerinde olan yerleri geri aldılar ve iki asır kadar Fransa'dan çıkmadılar. 737 yılında Marsilya dükü Provence bölgesini Müslümanlara teslim etti. Daha sonra Müslümanlar, Arles ve çevresini zapt edip X. yüzyılın sonuna kadar Provence bölgesinden çıkmayarak orada kaldılar. Bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi Şarl Martel'in Poitiers'de kazandığı zafer netice itibarıyla pek önemli olmamış, Müslümanlar bu savaştan sonra Fransa'da iki asırdan fazla kalmışlardır. Bu tarihçilerin Şarl Martel'in Avrupa'yı ve Hıristiyanlığı Müslümanların elinden kurtardığı tarzındaki iddiaları önemli bir delile dayanmamaktadır. Nitekim Şarl Martel, Müslümanları fethettikleri hiç bir şehirden geri çıkaramamış, aksine onlar tarafından fethedilen şehirleri bırakarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Şarl Martel'in elde ettiği tek müspet sonuç, Müslümanların Fransa'ya sefer yapma hususundaki cesaretlerini sarsmış olmasıdır. Bu da Fransız komutanının önemli bir zafer elde ettiği anlamına gelmemektedir."⁷¹

Üstelik Müslümanlar, Fransa'nın güneyinde fethettikleri yerleri bir müddet daha koruyabildikleri gibi Endülüs, sekiz asra yakın bir zaman ellerinde kaldı. Şayet Puvatya savaşı, bazı tarihçilerin iddia ettikleri ölçüde önemli olsaydı

⁶⁹ Arslan, *Târîhu ğazavâti'l-Arab*, s. 106; De Marigny, *Histoire des Arabes sous le gouvernement des Califes*, c. II, s. 460-461; Ernest Lavis, *Histoire de France Illustrée*, c. II, s. 261; Bigot, *Des Traces laissées en Provence par les Sarrasins*, s. 10; Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 258; H.Pirenne, *H. Muhammed ve Şarlman*, s. 209.

⁷⁰ Hitti, *İslam Tarihi*, s. 681.

⁷¹ Gustave Le Bon, *Les Civilisations des Arabes*, 235-237; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. IV, s. 78.

Müslümanlar bu savaştan sonra bu topraklarda o kadar uzun bir süre kalamazlardı.⁷²

Nitekim Müslümanlar Endülüs ve Galya bölgesinde ellerin geçirdikleri toprakların tümünü bırakmamışlardır. Ancak Abdurrahman el-Gâfikî'nin bu savaşı Arapların Fransa topraklarındaki son ciddi çabası olmuştur. Bundan sonraki yıllarda Emevi devletinin yıkılmasına doğru işleyen süreç bu bölgeyi de etkilemiştir. İç anlaşmazlıklar, Arapların kendi aralarındaki problemleri, Arap-Berberi çekişmeleri Endülüs'te bazı dâhili sıkıntıları doğurmuştur. 741 yılında kuzey Afrika'da başlayan Berberi isyanları Endülüs'e de sıçramıştır.. Böylece Müslüman fatihler, enerjilerini savaş meydanlarında düşmanlara karşı değil, birbirlerine karşı kullanmaya başlamışlardır.⁷³

Robert Mantran ise, "Müslüman fetihleri, Berberilerin itişisi altında, kuzeye doğru yoluna devam etti: Biliniyor ki Müslüman birlikleri Fransa'da Gaulle (Galya) bölgesine girdiler, güneyi işgal ettiler ve 732'de Poitiers'de durduruldular. Bu güneye doğru varan Müslüman yayılışının en uç noktası oldu" demektedir.⁷⁴

Savaşla ilgili oldukça ilginç bir değerlendirmede bulunun Théophile Lavallée'ye göre, "Avrupa ve Asya'da doğan medeniyetler, 732 yılında Poitiers savaş meydanında birbirleriyle buluşmuşlardır.⁷⁵

İngiliz tarihçi Gibbon'un Puvatya savaşı ile ilgili söyledikleri oldukça dikkat çekmektedir: "... Sarazenler (Müslümanlar), Cebelitarık'tan hareketle Loire nehri kıyılarına ulaştılar, Polonya sınırlarına, Ecosse dağlarına da ulaşabileceklerdi; onlar için Ren (Rhin) nehrini geçmek Nil ya da Fırat'ı geçmekten hiçte zor değildir, öte yandan Arap donanması hiçbir deniz savaşı yapmadan Tamise'e girebilecekti. Şayet bu savaşta Müslümanlar galip gelseydi belki şimdi Oxford Üniversitesinde Kitâb-ı Mukaddes yerine Kur'an tefsirleri okunacak ve sünnet edilmiş halka minberlerden Muhammed'in dininin kutsiyeti ve doğruluğu ispat edilecekti. Bu bakımdan Franklar Avrupa'ya büyük hizmette bulunmuşlardır. Tek bir adamın (Charles Martel) talihi ve dehası Hıristiyanlığı kurtarmıştır..."⁷⁶

XVI. XVII, XVIII. yüzyıllarda tarihçiler bu savaşı diğer savaşlardan farklı görürlerdi. XIV. Louis'nin sarayında Fransa tarihini kaleme alan Rahip Vellydans bu savaşı değerlendirirken, "Arapların büyüklüğünün mukadder sonu, Fransa'nın muhafazası, Avrupa'nın ve tüm Hıristiyanlığın kurtuluşu" ifadelerini kullanmaktadır.⁷⁷

⁷² W. Montgomery Watt, *İslam Avrupa'da* (Çev., Hulusi Yavuz), İstanbul: 1989, s. 23.

⁷³ Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 258.

⁷⁴ Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, s. 112.

⁷⁵ Lavallée, *Histoire des Français*, c. I, s. 151.

⁷⁶ Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, c. II, s. 365-366.

⁷⁷ Philippe Sénac, *La bataille de Poitiers*, s.12.

Bununla birlikte Hitti, “...şimdi içinde muazzam katedrallerin dikili durduğu Londra ve Paris'teki camilere Oxford ve diğer öğrenim merkez ve muhitlerinde İncil yerine Kur'ân-ı Kerîm'in okunmasının bolluğuna bakarak savaşı nihayet Müslümanların kazandığını” ifade etmektedir.”⁷⁸

Yine savaşla ilgili şu abartılı bilgiler dikkat çekicidir; “Müslümanların bu yenilgi haberinin müjdesi Katolik âleminde çabucak yayıldı. İtalya'daki papazlar ve rahipler, Şarl Martel tarafından 350.000 veya 375.000 Müslüman'ın başının ezildiği haberini veriyorlardı ve bunu kutluyorlardı. Onlara göre, bu savaşta sadece 1.500 kadar Hıristiyan ölmüştü”.⁷⁹ Hâlbuki bu savaşa katılan Müslümanların sayısının 70.000-100.000 arasında olduğunda şüphe yoktur. Hıristiyan yazarlarından bazıları ve kilise kaynakları buna benzer görüşler ortaya atmışlardır. Bu görüşlerde Hıristiyanlık dinini koruma ve taraftarlığını yapma kendini hissettirmektedir. Bunu da bir bakıma doğal karşılamak gerekir. Ancak bazı yazarlar işin dozunu kaçırmışlar ve mübalağalı, gerçekten uzak bilgiler vermişlerdir.⁸⁰

Bununla birlikte Abdurrahman el-Gâfîkî komutasındaki İslâm ordusunun Puvatya'da durdurulması Avrupa Hıristiyan dünyası için büyük bir önem taşıdığı gibi, İslâmiyet'in Batı'daki ilerlemesinin de bir dönüm noktası olmuştur. Şarl Martel'in bu başarısı efsane ve destanlara konu olmuş, halk muhayyilesini asırlarca meşgul etmiştir.⁸¹

Bir başka açıdan Puvatya savaşının gerçek mağlubu Dük Eudes ve onunla birlikte Akitanya bölgesi olmuştur. Eudes'ün yardım çağrısıyla gelen Şarl Martel Akitanya'ya girmiştir. Bu bir anlamda Fransa'da kuzeyin güney üzerindeki zaferi olarak algılanmıştır. Austrasia bölgesi Frankları artık Akitanya'yı nüfuzları altına almışlardır. Aslında Dük Eudes'ü yenen Müslümanlar Franklara farkında olmadan büyük bir hizmette bulunmuşlardır. 735'de Dük Eudes'ün ölümünden kısa bir süre sonra Şarl Martel, Bordeaux ve Blaye'ı ele geçirmiştir.⁸²

Montgomery Watt'ın değerlendirmesi ise şöyledir: “Vizigotlar İspanyası'nın fethi tamamlanmadan önce bazı Müslüman kumandanlar, Rhône Vadisi'ne, Narbonne ve Pamplona üslerinden de Fransa'ya doğru akınlar yapmaya başladılar. Bu akınlardan biri 732 yılında Poitiers ile [Paris'in yaklaşık 200 km

⁷⁸ Hitti, *İslam Tarihi*, s. 681.

⁷⁹ Ömer Ferruh, *el-Arab ve'l-İslâm*, s. 132-133; Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, Kahire: 1417/1997, s. 108; M.Cardonne, *Histoire de l'Afrique*, s. 127-128.

⁸⁰ Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 257.

⁸¹ Hakki Dursun Yıldız, "Abdurrahman el-Gafîkî", *DİA*, I, 162.

Abdurrahman'ın o zamanlarda bir masal kahramanı etkisi bıraktığı ve Frenk kadınlarının uzun zaman yaramaz çocuklarını "Abderame geliyor" diye korkuttukları söylenmiştir (Atçeken, *Puvatya Savaşı*, s. 258).

⁸² Philippe S nec, *La bataille de Poitiers*, s. 10-11.

güneybatısındaki] Tours şehirleri arasına doğru yapıldı. Ancak Şarl Martel tarafından burada geri püskürtüldüler. Bu hadise, dünyada neticesi en kesin olan harplerden biri sayılmaktadır. Bir bakıma da öyledir. Zira o tarihten sonra bu yöndeki İslâmi ilerleme, en son noktasında düğümlenip kalmıştır. Diğer taraftan, İslâm'ın hızla ilerlediğini gösteren olaylara bakılırsa, İspanyalı Müslümanların hezimete uğradıklarına dair hiç bir alamet yoktur. Bilakis Müslüman İspanya, yüzyıllar boyunca dimdik ayakta durabilmiş, hatta bir müddet kudreti de artmıştır.⁸³

İbnü'l-Emin Mahmud Esad Seydişehrî, "Tarih-i Din-i İslâm" adlı eserinde Puvatya savaşını değerlendirirken şu ifadeleri kullanmaktadır; "Frenkler, Şarl Martel'in bu başarısına pek büyük önem vermektedirler. Onların gözünde Arapların Avrupa'yı zapt edememelerinin sebebi Şarl Martel'in başarısıdır. Hatta Avrupa tarihçilerinden biri diyor ki: "Eğer bu savaşta Fransızlar yenilseydi, Avrupa, Müslümanların eline geçer ve geleceği yok olurdu; çünkü Arapların zekası, terakki fikrine müsait değildir." Fransız tarihçi Gustave Le Bon, Avrupalıların bu yanlış düşüncelerini düzeltmek için şöyle diyor: "Araplar Fransa'yı kendilerine mesken kabul etmek ve Avrupa'da kesin yerleşmek için gelmemişlerdi. Fransa'nın havası onların vücuduna müsait değildi. Maksatları birkaç senede bir kere gelip birtakım ganimet malları alarak dönmekten ibaretti. Hatta Şarl Martel'in o kadar büyütülen başarısı nedir? Arapların aldığı ganimetleri geri almaktan ibaret değil mi? Şarl Martel, Arapları hiçbir müstahkem yerden çıkaramayıp savunmada bulunmuştur. Şarl Martel'den sonra Arapların iki asır daha Fransa'da kalmaya devam etmeleri buna delildir. Farz edelim ki, Araplar Fransa'nın iklimi ile uyuşup burada yerleşmiş olsunlar? Bunun ne güzel sonuç meydana getireceği malûmdur. Avrupa'nın diğer tarafları en müthiş bir vahşet içinde bulunduğu zaman Arapların idaresi altında yaşayan Hıristiyanların nasıl mesut bir vakit geçirdikleri düşünülürse, görülür ki, İslâm sancağı Avrupa'da dalgalanmış olsaydı Avrupa Hıristiyanları da Müslümanlarca asla bilinmeyen din savaşlarından, Sen Bartelemilerden (Saint-Barthélémy), engizisyonlardan, kısacası Avrupa'yı asırlarca kan deryasına çeviren bu âfetlerden uzak kalırlardı. İslâm ülkelerindeki şaşaalı parlak medeniyet, İslâm düşüncesinin ilerlemeye mani olduğu fikrinin yanlışlığına delildir."⁸⁴

Puvatya savaşında Müslümanların kazanabilecek durumda iken maruz kaldıkları hezimet, oldukça acı, aklın kabulde zorlandığı bir yenilgi. Aslında bu durumu bir yenilgi olarak nitelemek yerine daha fazla kayıp vermemek için bir geri çekiliş hamlesi olarak değerlendirmek daha uygundur.

⁸³ Watt, *İslâm Avrupa'da*, s. 27.

⁸⁴ İbnü'l-Emin Mahmud Esad Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm (İslam Tarihi)-Medine, Dört Halife Devri ve Sonrası*, İstanbul: Divan Yayınları, 1983, c. II, s. 1057-1058; Gustave Le bon, *Les Civilisation des Arabes*, s. 235-237.

Savaşın seyrini etkileyen birçok etmen mevcuttur. Bu etmenler arasında savaş alanının hilafet merkezi Şam'a ve ana üs Kurtuba'ya olan uzaklığı önemli bir yer tutmaktadır. Bu uzaklık gerekli zamanda ve hızlı bir şekilde askerî yardımın gelmesini imkânsız kılmıştır. Üstelik merkezden uzak ordu, uzun bir müddettir devam eden savaşlardan yorgun düşmüştür.

Fethedilen Fransa topraklarının coğrafi ve topografik yapısı, özellikle de savaş alanının Arapların savaşmaya alışkın oldukları arazi yapısından oldukça farklı, dağlık, ormanlık, nehirler ve yeşil ovalardan teşekkül etmesi de savaşın kaderini belirleyen önemli bir etmendir.

Çöl ortamından farklı; mevsim, hava şartları, soğuk, şiddetli yağmurlar, çamurlu ve sulak araziler İslâm ordusunun manevra gücünü olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla daha ziyade kurak mıntikalarda savaşan Müslümanlar bu defa tanımadıkları ve alışkın olmadıkları bir bölgede savaşmışlardır.

Diğer taraftan İslâm ordusunun yapısı mütecanis değildi. Ordu içindeki Arap kabileler arasında rekabet mevcuttu; Yemenî-Kaysî çekişmesi vardı. Yeni Müslüman olmuş Berberiler ile Araplar arasında yaşanan anlaşmazlıklar, tüm gayretlere rağmen zaman zaman olumsuz etkiler doğurmaktaydı. Bu arada Berberiler içinde Haricîlerin propagandaları da etkili olmaktadır.⁸⁵ Her ne kadar Berberiler içinde bazı grupların manevî yapıları farklılık arz ediyorsa da, Berberi unsurlar Müslüman olduktan sonra, inançlı ve samimi bir şekilde İslâm için büyük fedakârlıklar gösterip, bu dinin Endülüs ve Fransa'da yayılmasına büyük katkı sağlamışlardır.

Bununla birlikte Berberiler bu defa Fransa'ya düzenlenen sefere aileleriyle; eş ve çocuklarıyla katılmışlardır. Aileleri ordu gerisinde ise de bu durum önceki fetihlerden farklı ve savaşın seyrini etkilemiştir. Ayrıca orduda esirlerin ve çocukların varlığı da göz ardı edilmemelidir.

Savaşın seyrini etkileyen önemli etmen olarak ganimet konusu⁸⁶ en çok istismar edilen bir husustur. Yenilginin ana sebebini ganimet hırsına bağlamak kolaycı bir yaklaşımdır. Hâlbuki Müslümanların hedefi Allah'ın ismini yüceltmek ve onun dinini yaymaktı. Ganimet ise hedef değil ancak bir vesile idi. Ordunun seyrüseferinde ihtiyat, erzak, mühimmat vb. ihtiyaçlarını temininde bir araçtı. Ordu uzak bölgelerde mücadele etmekteydi. Zaten o günün Fransa'sı ve İslâm ordusunun güzergâhı yağma edilecek zenginliğiyle ön plana çıkmış değildi. Halkın çoğunluğu fakirdi; hatta hayvan derisinden giysileri olan yoksun insanlardı. Bu insanlar İslâm ordularının yağmalayacağı ne mücevherata ve de hazinelere sahip değildi. Ancak burada zikredilmesi gereken husus ise, İslâm ordusunun yanlarında

⁸⁵ Ebû Diyak, *el-Vecîz fî Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, s. 193; el-Ğanîmî, *Ma'reketü Balâtü's-şühedâ*, s. 73-76; C.-A. Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord Des origines à 1830*, s. 359.

⁸⁶ el-Ğanîmî, *Ma'reketü Balâtü's-şühedâ*, s. 88-89.

taşıdıkları ağır ganimetler nedeniyle hızının kesilmesi gerçeğidir. Bu durum zaten İslâm ordusunun başta gelen handikaplarından biri idi.⁸⁷

Bununla birlikte Bahriye Üçok, Abdurrahman el-Gâfikî'nin tüm tedbirlerine rağmen Müslüman askerlerin yağmaya daldıklarını bu sebeple ordudaki düzenin bozulduğunu öne sürmektedir. O'na göre bu durum büyük başarılarla alışmış olan Abdurrahman el-Gâfikî'nin bozguna uğramasına sebep olmuştur. Eğer Abdurrahman el-Gâfikî, Poitiers Savaşı'nı kazansaydı, İslâmların önce Almanya'ya, sonra Bizans İmparatorluğu üzerine yürüyecekleri muhakkaktı. Bu olaydan 280 yıl önce Attilâ'nın askerleri de Abdurrahman el-Gâfikî'nin askerleri gibi yağmaya daldıkları için Orleans'da Aetus'la karşılaştıkları zaman yenilgiye uğramışlardı. Sırf bu yağma yüzündendir ki, Attila ve Abdurrahman el-Gâfikî, Avrupa'yı tam olarak ele geçirememişlerdir.⁸⁸

Unutulmaması gereken ana husus ve Müslüman ordusunun yenilgisinin asıl etmeni, Başkumandan Abdurrahman el-Gâfikî'nin savaş meydanında şehid olmasıydı. O, bir rumuzdu; kalplere güven veren, kaynaştıran, cesaret verip yüreklendiren karizmatik bir şahsiyetti. Onun şehid düşmesi ordunun azmini kırdı, yerini alan kumandanlar, Muhannek, Ukbe b.Haccac vb. onun gösterdiği başarıyı gösteremediler. Yine de geri kalan askerlerin büyük kayıplara uğramaması için geri çekilerek yapılması gereken en makul davranışı sergilediler. Tıpkı Toulouse yenilgisinde Başkumandan Semh b. Malik el-Havlanî'nin şehid düşmesi akabinde onun yerini alan Abdurrahman el-Gâfikî'nin orduyu salimen geri getirmesi gibi.

Bununla birlikte bu çetin savaşta başkumandanlarının ölümüyle ordunun maneviyatı gerçekten bozulmuştu. Ordunun durumu perişandı. Bu kaçınılmazdı. Genelde bütün güvenin, bir kişinin şahsiyeti üzerine inşa edilmesinin bunda etkisi büyüktü.

Bir önemli etmen ise, istihbarat konusudur. Bilindiği gibi savaşlarda istihbarat esastır. Muhtemelen burada bölgeyi iyi tanımayan Müslümanlar kısa sürede gerekli tedbirleri alamadılar. Bölgenin insanı Şarl Martel ise İslâm ordusunun yapısını tespit ekmekte büyük bir başarı gösterdi ve ordunun arka kısmına saldırarak Müslüman askerlerin çözülmesini sağladı. Daha sonra İslâm ordusunu kalabalık askeri birlikleriyle her yandan kuşatma altına aldı. Zaten Fransız ordusu sayı bakımından büyük üstünlüğe sahip olduğu gibi savaşta kullanılan uzun kılıç, uzun mızrak, kalkan, zırhlı ağır süvari vb. avantajlarına sahipti. Aslında Frankların bu askerî üstünlüğü İslâm ordusunu etkilememiştir ve bu ordu başkumandanlarının şehid olduğu son günün akşamına kadar mücadeleden asla vazgeçmemiştir.

⁸⁷ S. Abdülaziz Salim, *Târîhu'l-müslimîn ve âsâruhüm fi'l-Endelüs*, s. 143. Atçeken, Puvatya Savaşı, s. 254-255.

⁸⁸ Bahriye Üçok, *Emevîler-Abbasîler*, Ankara: 1968, s. 59-60.

Puvatya savaşı sonrası Roma ya da Papa III. Gregorius ile Şarl Martel arasında yakınlaşma başlamıştır. Papa, bu savaştaki başarısından dolayı Şarl Martel'e gönderdiği mektuplarında ondan övgüyle bahsetmiş ve Şarl Martel'e "Aziz oğlum (Mon cher Fils), çok değerli oğlum!" gibi ifadelerle hitap etmiştir.⁸⁹ Dolayısıyla bu savaş bir bakıma hem Frankların hem de Hıristiyanlığın bir zaferidir. Şarl Martel artık meşhur olmuştur. Aslında bu zaferi Hıristiyanlığın İslâm'a karşı zaferi yerine Şarl Martel komutasındaki Hıristiyanların etnik bir Müslüman grup karşısında elde ettiği askeri zafer olarak görmek daha makuldür.

Poitiers'de çarpışan iki farklı güç aynı zamanda kültürel ve dinî sınırların varlığı şuuruna götürdü. Hatta düşman olarak gördükleri yeni inanç sistemi İslâm'a karşı Hıristiyan dayanışma ihtiyacını ortaya koydu. Dahası bu savaş Hıristiyan Batı'nın kuruluşu sürecini canlandırdı. Öyle ki Avrupa'yı kuracak olan Karolenjiyen hanedanı doğdu.

1274 yılında tamamlanan "Grandes Chroniques de France" adlı eserde, Şarl Martel'in meziyetleri övgüyle anıldı. Şarl Martel bir yandan Müslümanları yenerken diğer yandan Akitanya dükü Eudes'ü kendisine itaat ettirerek Galya'yı birleştirmeyi sağladı. Bu başarıları onu saygın Fransız krallar safına kattı.

Frankların ya da Hıristiyanların bakış açısına göre, Şarl Martel, Haçlı seferlerinde Hıristiyanlığın müdafaası gibi Puvatya'da hem vatanın hem de dinin savunucusu konumundadır. Artık O, Arapların büyüklüğüne son veren, Fransa'yı koruyan ve Avrupa ile Hıristiyanlığın kurtarıcısıdır.

Unutulmaması gereken bir başka husus ise, Charles Steuben, Şarl Martel'i ve Puvatya Savaşı'nı tasvir eden tablosunu 1837'de çizdiğinde Fransa Cezayir'i işgal etmişti (1830). Eserin asıl anlatmak istediği Batının, Frankların ya da Fransa'nın üstünlüğünü kanıtlama çabasıydı.

1833 yılında Fransa kralı Louis-Philippe döneminde Endüstri ve Ticaret Bakanlığı, heykeltıraş Jean François Théodore Gechter'e Abdurrahman el-Gâfikî'ye karşı savaşan Şarl Martel'i tasvir eden bronzdan bir heykel yapması için 3.000 Frank ödemiştir.⁹⁰

1871 yılında Koloniyal propaganda elemanı olarak algılanan Puvatya savaşı, Fransa'nın ülkesine saldıran tüm saldırganları sınırları dışına püskürtmek kapasitesine sahip olduğunu göstermesi için kutlandı. Bu sırada Alsace-Lorraine Almanlar tarafından işgal edilmiş ve bu durum kin duygularını canlandırmıştı. Fakat bu defa düşman Arap değil Hıristiyan olan bir Alman'dı. Öyleyse 732 ruhu bundan böyle millî (ulusal) bir karakter almıştır. Dolayısıyla III. Cumhuriyet ekolü

⁸⁹ el-Ğanîmî, *Ma'reketü Balâtü's-şühedâ*, s. 78.

⁹⁰ Philippe Sénac, *La bataille de Poitiers*, s. 11-14.

önceki söylemlerden farklı olarak bu sürecin Hıristiyan ve Avrupalılık yanını ihmal edip, 732 ruhunu ulusal bir bakışla yüceltecektir.

Michel Rouche ise Akitanya ve Dük Eudes hakkında var olan olumsuz bakışları gidermeye teşebbüs etmiştir. Bu yaklaşımlar muhtemelen Puvatya savaşının tarihteki haklı yerini almasını sağlamak içindir. Ancak Puvatya savaşı ve savaşın kahramanı Şarl Martel Hıristiyanlar açısından bir sembol olma özelliğini korumaktadır. Nitekim ötekini dışlama, medeniyetler çatışması, Avrupalı kimliği, Hıristiyan medeniyeti, Fransız ulusu gibi ortak ideolojik temeller inşa edilirken en önemli rol Şarl Martel ve Puvatya Savaşı'na aittir.⁹¹

Sonuç

Puvatya Savaşı sonucu itibarıyla Müslümanlar açısından olumsuz ve son derece elem vericidir. Bu savaşta onlar geri çekildiler, hem komutanlarını hem de başta tâbînden olmak üzere çok sayıda savaşçının şehid olmasına tanık oldular.

Bununla birlikte İslâm tarihi ve Avrupa tarihinde son derece önemli bir yere sahip olan Puvatya savaşı, Fransa tarihinin de şüphesiz en meşhur olaylarından biri olarak kabul edilmektedir. Öyle ki, ders kitaplarında mutlaka bir bölüm ve bir tasvir (illustration) bu savaşı anlatmak için ayrılmıştır. Günümüzde hâlâ bu savaşın anıları canlılığını korumaktadır. 2000 yılından beri savaşın meydana geldiği Vienne'de Moussais-la-Bataille kasabasında sit alanında savaşı anlatan sürekli bir sergi açılmıştır. Dolayısıyla Puvatya savaşı Fransız milli tarihinin temel unsurlarından biri olarak kolektif hafızalarda kendini empoze ettirebilmiştir.

Bu savaşı Avrupa'nın İslâm tehlikesinden kurtulduğu gün olarak nitelendirenler olduğu gibi, Doğu-Batı, başka bir ifadeyle İslâmiyet ve Hıristiyanlık mücadelesi, Müslümanların kuzeye doğru yayılmalarının sonu ve bütünüyle Avrupa kıtasından çekilmelerinin başlangıcı olarak kabul edenler, hatta İslâm ordusunun büyük bir bölümünün çekildiği gerekçesiyle, bu savaşın sıradan bir savaş olduğunu, diğer savaşlardan farklı olmadığını; ancak kazanan tarafın bu defa Franklar olduğunu söyleyenler vardır. Bazı tarihçiler de, savaş sonunda Müslümanların Güney Fransa'yı terk etmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Dahası Frank komutan Şarl Martel'i kahramanlaştırarak onu Avrupa'yı ya da Hıristiyanlığı İslâm istilasından kurtaran kahraman olarak göstermektedirler. Bugün bile savaş alanını ziyaret edenler bir zamanlar Avrupa'yı tehdit eden büyük İslâm kuvvetinin varlığını hissederek heyecan duymaktadır.

⁹¹ Chronique mozarabe de 754, trad. Charles-Marie de la Roncière, Robert Delort et Michel Rouche, dans *L'Europe au Moyen Âge, Documents expliqués*, c.I, s.395-888, Armand Colin, 1979, p. 139, in, Mohammed Arkoun, *Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*, Éditions Albin Michel, 2006; s. 98-100; Philippe Sénac, *La bataille de Poitiers*, s. 15.

Aslında Fransa'da üç Endülüs valisi ya da kumandanı savaş meydanında şehid olmuştu. 721 yılında Toulouse'da Akitanya dükü Eudes karşısında Semh b. Mâlik el-Havlânî, 732'de Poitiers'de Abdurrahman el-Gâfikî ve 737'de Sigeon yakınlarında, Franklar tarafından kuşatılmış Narbonne'a yardım koşan Ukbe, her üçü de şehit olmuştu. Dolayısıyla Müslümanlar kâfirlerin ülkesinde girişilen büyük fetihlerde komutanlarının ölümünü bir başarısızlık göstergesi olarak değil aksine bu kişilerin şehid mertebesine ulaştıklarına inanarak gurur duymuşlardır. Üstelik Müslümanlar geri çekildikleri Puvatya savaşının hemen ardından eskiden ellerinde olan yerleri geri almışlar, hatta iki asır daha Fransa'da varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından bir asır sonra (114/732) meydana gelen Puvatya savaşı Müslümanlar açısından ibret alınması gereken bir olaydır. Öncelikle hilafet merkezinden 10. 000 km. uzaktaki güney Fransa'ya kadar giden Müslümanların bulunduğu nokta İslâm tarihi boyunca Batı Avrupa'da ulaşılabilen en son noktadır. Müslümanlar İslâmiyet'i yaymak için binlerce kilometre uzaklara gidebilmişlerdir. Ancak gerek ordu içindeki bazı iç anlaşmazlıklar ve çekişmeler, gerekse maddi temayüller (ganimet) ilk günler başarılı götürdükleri savaşın sonunda geri çekilmeleriyle sonuçlanmıştır. Gerçi bu savaşta Müslümanların, Avrupalı tarihçilerin iddialarının aksine tam bir hezimete uğramaları söz konusu değildir. Savaştan geri çekilme ve İslâm topraklarına salimen geri dönebilme isteği vardır. Ancak Müslümanlar biraz daha sebat etseler ve dünyalık peşine düşmeselerdi Allah (c.c.) zafer nasip edecekti. Manevî yüce hedeflerden sapılmadığı müddetçe zafer Müslümanlardan yana olmuş, maddi hedefler ön plana çıktığı veya iç anlaşmazlığa düşüldüğü zaman doğal olarak mağlubiyet kendisini göstermiştir. Bu da tarihî olayların oluşumunda dinî ve siyasî faktörlerin yanında ictimâî ve iktisadî faktörlerin de rol oynadığı gerçeğini gözler önüne sermektedir.

Puvatya savaşı sonucu itibariyle Hıristiyan Avrupa milletlerini sevindirmiş, buna karşılık Müslümanları üzmüştür. Ancak bu savaş Endülüs Müslümanları için her şeyin sonu olmamıştır. Bu savaştan sonra da eskisi kadar hızlı olmasa da askerî akınlar devam etmiş ve Müslümanlar sekiz asır Endülüs'te egemenliklerini sürdürmüşlerdir.

Puvatya savaşını değerlendirirken İslâm'ın Fransa'ya 500 sene geç girmesine sebep olduğu, Avrupa'nın İslâm'ı geç tanıdığı gibi çok şey söylenmektedir. Hattâ savaş alanında uzun yıllardan beri ezan okuyan birisinin sesinin hâlâ duyulduğu bile rivayet edilmektedir.

Zamanla bu savaş; Şark-Garb, kuzeyli-güneyli gibi iki tarafın karşılaşmasında sembol olmuştur. Her iki tarafın muhayyilesinde derin izler ve önemli etkiler bırakmıştır. Ancak her iki dünya da fırsatı kaçırmıştır. Batı İslâm medeniyetini almakta gecikmiş, Müslümanlar da Fransa'daki fetihlerini ağırdan almışlardır.

Bugüne gelindiğinde bir bakıma bu savaşlarla ilgili zihinlerin ya da hafızaların harekete geçip tazelenmesine gerek vardır. Yeni nesillere Puvatya savaşı ve Abdurrahman el-Gâfikî gibi tarihî şahsiyetler ve şehitler tanıtılmalı ve onların verdikleri mücadele anlatılmalıdır. Müslümanların faziletleri, üstünlükleri ve ulaştıkları ileri noktalar, sahip oldukları ve özellikle İslâm dinini yaymak uğruna yaptıkları fedakârlıkları ayrıca verdikleri yarış gözler önüne serilmelidir.

Böylece yeni nesiller kendilerine güven duyacaklar ve itibarlı durumlarının farkına varacaklar, kendilerinden emin olacaklardır. Bununla birlikte, o insanların verdikleri mücadeleleri analiz ederek iyi değerlendirmeli, bu mücadelenin ve çekilen sıkıntıların, güçlüklerin sadece basit bir deve, mal-mülk, ganimet ya da cennet kaygısıyla değil de, daha ulvî ve daha derin duyguların etkisiyle olabileceğini de var saymalıdır.

Kaynakça

- Arslan, Emîr Şekîb, *Târihu ğazavâti'l-Arab fî Fransa ve Sivisra ve İtalya ve Cezâiri'l-Bahri'l-mütevassit*, Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmî, tarihsiz.
- Âşûr, Saîd Abdülfettah, *Târîhi Avrûba fî'l-usûri'l-vustâ*, Beyrut: 1976.
- Atçeken, İsmail Hakkı, "Puvatya (Balatu's-Şüheda) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma", *S.Ü.İ.F.D.*, 8 (1998).
- Atçeken, İsmail Hakkı, "Târık b. Ziyâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, 24-25.
- Atçeken, İsmail Hakkı, Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2005), 17-30.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ , (ö.279/892), *Fütûhu'l-büldân* (çev. Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bigot, Henri, *Des Traces laissées en Provence par les Sarrasins*, Paris: 1908.
- Bilici, Faruk, "Fransa (V. Ülkede İslâmiyet)", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 87-190.
- Brockelman, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi* (çev., Neşet Çağatay) Ankara: 1992.
- Büstani, Butrus el-, *Me'ariku'l Arab fi's-Şark ve'l-Ġarb*, Beyrut: 1987.
- Cahen, Claude, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet* (çev. Esat Nermi Erendor), Ankara: 2000.
- Cardonne, M., *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne: sous la Domination des Arabes*, Paris: 1767.
- Chalmel, J.-L., *Histoire de Touraine*, c. I, Paris: 1828.
- Chronique mozarabe de 754*, trad. Charles-Marie de la Roncière, Robert Delort et Michel Rouche, dans *L'Europe au Moyen Âge, Documents expliqués*, c. I, s. 395-888, Armand Colin, 1979, p. 139, in, Mohammed Arkoun, *Histoire de l'İslam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*, Éditions Albin Michel, 2006.
- Condé, Joseph M., *Histoire de la domination des Arabes et des Maures en Espagne et en Portugal, depuis l'invasion de ces peuples jusqu'à leur expulsion définitive*, Rédigée sur l'Histoire traduite de l'arabe en espagnol de M.Joseph Conde par M. de Marlès, c. I, Paris: 1825.

- Dabbî, Ahmed b. Yahya ed-, (ö. 599/1203), *Buğyetü'l-Multemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*, Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Mısrî, 1990.
- Davies, Norman, *Avrupa Tarihi* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), 2. Baskı, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2011.
- De Marigny, *Histoire des Arabes sous le gouvernement des Califes*, c. II, Paris: 1750.
- Demirkent, Işın, "Franklar", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 173-176.
- Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, c. II, IV, İstanbul: 1986.
- Ebû Diyak, S. Muhammed Feyyâz, *el-Vecîz fî Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, İrbid: 1988.
- Ebû Halil, Şevkî, *'Avâmilü'n-Nasr ve'l-Hezime 'Abra Târihine'l-İslâmî*, Dımeşk: 1991.
- Ferrûh, Ömer, *el-Arab ve'l-İslâm fî'l-Havzi'l-Garbî mine'l-Bahri'l-Ebyazi'l-Mütevessit*, (2. Baskı), Beyrut: 1981.
- Gibbon, Édouard, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, par J.A.C. Buchon, c. II, Paris: 1838.
- Ğanîmî, Abdü'l-fettah Mukalled el-, *Ma'reketü Balâtü's-şühedâ: fî't-târîhi'l-İslâmiyyi ve'l-Avrubî*, Kahire: 1996.
- Hasan, İbrâhim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (çev. İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş), c. I-III, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.
- Hamîdullah, Muhammed, "Fethü'l-Endelüs (İsbânyâ) fî Hilâfeti Seyyidinâ Osman seneti 27 li'l-Hicreti", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7/1-2 (1978), 221-225.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), İstanbul: 2011.
- Humeydî, Muhammed b. Fütûh el- (ö. 488/1095), *Cezvetü'l-muktebis fî Târîhi ulemâi'l-Endelüs*, Tunis: 2008.
- İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, Kahire: 1991.
- İbn Haldûn, Abdurrahman (ö. 808/1405), *Târîhu İbn Haldûn (Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mubtedei ve'l-Haber)*, I-VII, Bulak: 1284.
- İbn İzârî, Ebû Muhammed Ali b. Muhammed el-Merrâkuşî (ö.695/1295), *el-Beyanü'l-Muğrib, fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (nşr. E. Levi-Provençal-G. S. Colin), c. I-II, (2.baskı), Beyrut: 1400/1980.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddîn (ö.630/1232), *el-Kâmil fî't-târîh*, c. II, IV, V, Beyrut: 1966.
- İbnü'l-Kûtıyye, Ebû Bekir Muhammed b. Ömer (ö. 367/977), *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), c. I-II, Kahire: 1410/1989.
- İbnü'l-Emin, Mahmud Esad Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm (İslam Tarihi)-Medine, Dört Halife Devri ve Sonrası*, c.II, İstanbul: Divan Yayınları, 1983.
- İbnü'l-Faradî, Abdullah b. Muhammed (ö.403/1013), *Tarihu Ulemâi'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), c. I-II, Beyrut :1404/1984.
- İnân, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, Kahire: 1417/1997.
- Julien, Charles-André, *Histoire de l'Afrique du Nord Des origines à 1830*, Paris: 1994.
- Kalelizade, K.Şükrü, *Puvatye Muharebesi*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1932.
- Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi, Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, c. I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Lavallée, Théophile, *"Histoire des Français - Depuis le Temps des Gaulois Jusqu'en 1830"*, Tome I, Paris: 1865.
- Lavisse, Ernest, *Histoire de France Illustrée Depuis les Origines jusqu'à la Révolution*, Hachette, c. II, Paris: 1911.
- Le Bon, Gustave, *La Civilisation des Arabes*, Paris: 1996.

- Levi-Provençal, Evariste, *Histoire de l'Espagne musulmane*, I-III, Paris-Leiden: 1950.
- Lot, Ferdinand, *Études sur la bataille de Poitiers de 732*; In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, Tome 26 fasc. 1-2, 1948, s. 35-59.
- Makkari, Şihabuddin Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî el- (ö.1041/1631), *Nefhu't-Tîb min Ğusni'i-Endelusi'r-Ratîb*, (nşr. İhsan Abbas), c. I-VIII, Beyrut: Dâr Sâdır, 1408/1988.
- Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara: 1981.
- Moke, Henri Guillaume, *La Bataille De Poitiers*, notice sur le tableau de M. L. de Taeye, Gand, tarihsiz.
- Mu'nis, Huseyn, *Fecru'l-Endelüs*, Cidde: 1985.
- Nouveau Larousse İllustré, *Dictionnaire Universel Encyclopédique*, Tome Deuxième, Librairie Larousse, Paris: tarihsiz.
- Özaydın, Abdülkerim, "Belatü'ş-Şüheda", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, 391-392.
- Özcan, Azmi, "Fransa-Tarih", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 78.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları-I (Siyasî Tarih)*, Ankara: 2010.
- Pirenne Jacques, *Büyük Dünya Tarihi*, (çev. N. Önal-B. Cankat-R. Özdek), c. I, İstanbul: tarihsiz.
- Pirenne, Henri, *H. Muhammed ve Şarلمان İslâm Fetihleri ve Ortaçağ Uygarlığı*, (çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu), İstanbul: 2012.
- Price, Roger, *Fransa'nın Kısa Tarihi* (çev. Özkan Akpınar), İstanbul: 2008.
- Reinaud, M., *De l'Art militaire chez les arabes au moyen âge*, Paris: 1848.
- Reinaud, M., *İnvasions des Sarrazins en France: et de France en Savoie, en Piémont et dans la Suisse*, Paris: 1836.
- Sâlim, Seyyid Abdülazîz, *Târîhu'l-müslimîn ve âşâruhüm fi'l-Endelüs*, Beyrut: 1988.
- Sédillot L. A., *Histoire des Arabes*, Hachette, Paris: 1854.
- Sénac, Philippe, Françoise Micheau, *La bataille de Poitiers, de la réalité au mythe*; in "Mohammed Arkoun, *Histoire de l'İslam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*, Éditions Albin Michel, 2006, p.18- 26
- Süyûtî, Celâleddîn es- (Abdurrahmân b.Ebî Bekr) (ö.911/1505), *Târîhu'l-hulefâ* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire: 1389/1969.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-ümemi ve'l-Mülûk*, Beyrut: 1987.
- Tardieu, M. -Saint-Marcel, *Charles-Martel ou La France délivrée*, Paris: 1806.
- Üçok, Bahriye, *Emevîler-Abbasîler*, Ankara, 1968.
- Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi I, (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar)*, İstanbul: 2012.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Avrupa'da* (çev. Hulusi Yavuz), İstanbul: 1989.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara: 1963.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih *Târîhu'l-Ya'kûbî*, c. II, Leiden: 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdurrahman el-Gafikî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 162.